

**BETAAL
LATER..**

0%

RENT

BLACK

Resultaten Financieel inzicht van 8 tot 18 jarigen in Nederland

Onderzoek onder 3.941 scholieren
uitgevoerd in opdracht van CentiQ

Resultaten Financieel inzicht van 8 tot 18 jarigen in Nederland

Onderzoek onder 3.941 scholieren
uitgevoerd in opdracht van CentiQ

dr. A. Claassen, ITC
mw. dr. J. Polman, ITS
drs. H. Katteler, ITS

augustus 2008

Onderzoek in opdracht van CentiQ
en het Ministerie van Financien

Inhoud

Samenvatting	5
1 Achtergrond en doel van het onderzoek	13
1.1 Inleiding	13
1.2 Meerledig onderzoek: onder volwassenen en scholieren	13
1.3 Opzet van de rapportage	14
2 Financieel inzicht en financieel gedrag modelmatig bezien	16
2.1 Inleiding	16
2.2 Theoretisch model voor verklaring van financieel gedrag	16
2.3 Uitweiding bij het model	17
3 Opzet en verloop van het onderzoek	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Opzet van het onderzoek	21
3.2.1 De steekproeven en wijze van dataverzameling	21
3.2.2 De vragenlijsten	22
3.3 Verloop van het onderzoek	23
3.4 Representativiteit	24
3.5 Instrumentconstructie en wijze van analyseren	25
4 Leerlingen van groep 5 en 6 in het basisonderwijs	27
4.1 Inleiding	27
4.2 Inkomsten en uitgaven	27
4.3 (Financiële) zelfstandigheid	28
4.4 Kennis, bewustzijn en motivatie	29
4.5 Financieel gedrag	31
4.6 Samenvattend profiel van scholieren in groepen 5 en 6	32
5 Leerlingen van groep 7 en 8 in het basisonderwijs	35
5.1 Inleiding	35
5.2 Inkomsten en uitgaven	35
5.3 (Financiële) zelfstandigheid	36
5.4 Kennis, bewustzijn en motivatie	37
5.5 Financieel gedrag	39
5.6 Samenvattend profiel van scholieren in groepen 7 en 8	41
6 Leerlingen van klas 1 en 2 in het voortgezet onderwijs	43
6.1 Inleiding	43
6.2 Inkomsten en uitgaven	43
6.3 (Financiële) zelfstandigheid	45
6.4 Kennis, bewustzijn en motivatie	45
6.5 Financieel gedrag	48
6.6 Risicovol gedrag	50
6.7 Samenvattend profiel van scholieren in VO-klassen 1 en 2	51

7	Leerlingen van klas 3 en 4 in het voortgezet onderwijs	53
7.1	Inleiding	53
7.2	Inkomsten en uitgaven	53
7.3	(Financiële) zelfstandigheid	55
7.4	Kennis, bewustzijn en motivatie	55
7.5	Financieel gedrag	58
7.6	Risicovol gedrag	60
7.7	Samenvattend profiel van scholieren in VO-klassen 3 en 4	61
8	Leerlingen van mbo en bovenbouw havo-vwo	63
8.1	Inleiding	63
8.2	Inkomsten en uitgaven	63
8.3	(Financiële) zelfstandigheid	64
8.4	Kennis, bewustzijn en motivatie	65
8.5	Financieel gedrag	67
8.6	Risicovol gedrag	68
8.7	Samenvattend profiel van scholieren in mbo en bovenbouw havo-vwo	69
9	Leerlingen van acht tot achttien	71
9.1	Inleiding	71
9.2	Ontwikkelingen in uitgaven voor uitgaan en communicatie	71
9.3	Ontwikkelingen t.a.v. (financiële) zelfstandigheid	72
9.4	Ontwikkelingen in kennis en vaardigheden	74
9.5	Ontwikkelingen in financieel bewustzijn en financiële motivatie	76
9.6	Ontwikkelingen in financieel gedrag	78
9.7	Samenvatting en conclusies	80
	Slotbeschouwing	81
	Referenties	84
	Verantwoording	85
	Bijlage 1 Concepten en onderliggende vraagstelling	87
	Bijlage 2 Vragenlijst	91

ETAAL
LATER..
0%
RENTE

BLOCK

Samenvatting

Achtergrond en doelstelling

Onder 3.941 scholieren in Nederland is in het voorjaar van 2008 een onderzoek gehouden naar hun financieel inzicht en financieel gedrag. Dat onderzoek, uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Financiën en CentiQ, beoogt te traceren welke factoren van invloed zijn op het financieel gedrag van 8- tot 18-jarigen. Een dergelijk inzicht geeft aangrijpingspunten om eventuele lacunes in het bewust en verstandig omgaan met geld op te heffen. Daartoe kan het zowel gaan om een aanduiding van risicogroepen als om het identificeren van beïnvloedende factoren. Voor zover bekend is welke factoren van invloed zijn op het financieel gedrag, kunnen de in CentiQ verenigde samenwerkingspartners via een actief beleid het financieel bewustzijn onder jongeren vergroten of, meer specifiek, bepaalde risicogroepen benaderen. Het onderzoek heeft ook als doel om de ontwikkeling van het financieel inzicht en het financieel gedrag in kaart te brengen: in welke mate is er, gezien over de leeftijdsfasen tussen 8 en 18 jaar, sprake van een groei in financieel inzicht en van een toe- of afname van problematisch gedrag?

Het onderzoek onder scholieren staat niet geheel op zich zelf. Eerder is een onderzoek gehouden onder personen in de leeftijd van 18 jaar en ouder. Dat onderzoek beschrijft het financieel inzicht en gedrag van ruim 4.000 volwassenen in Nederland¹. Beide onderzoeken hanteren eenzelfde theoretisch model. 'Financieel inzicht' is daarin uiteengelegd in financieel bewustzijn, motivatie, kennis en vaardigheden. Verondersteld wordt dat dergelijke factoren van invloed zijn op het financieel gedrag.

Juist omdat het in dit onderzoek gaat om jongeren, is de invloed van de sociale omgeving als relevante factor in het model opgenomen. Aangenomen mag worden dat juist jongeren gevoelig zijn voor invloeden uit hun omgeving. Die sociale omgeving bestaat uit zowel het ouderlijk milieu als het bredere sociale milieu in de vorm van leeftijdsgenoten en reclame-invloeden. Zowel de opvoedingsstijl van ouders als de sociale omgeving maken dat de jongeren zich in meer of in mindere mate financieel zelfstandig opstellen. Figuur 1 geeft een en ander schematisch weer.

Figuur 1 – Theoretisch model ter verklaring van financieel gedrag

¹ Antonides, G., I. de Groot en F. van Raaij. Financieel inzicht van Nederlanders. Resultaten. CentiQ, 2008.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek is beschrijvend van aard voor zover het een weergave biedt van het financieel inzicht en het financieel gedrag bij 8- tot 18-jarigen en van de ontwikkeling daarin bezien over de diverse leeftijdsgroepen. Daarnaast heeft het onderzoek een verklarend element in de beschrijving van de mate waarin het financieel gedrag toegeschreven kan worden aan de concepten zoals opgenomen in het theoretisch model.

De scholieren van 8 tot 18 jaar zijn verdeeld in vijf groepen van telkens twee leerjaren. Daarmee ontstaan vijf leeftijdscategorieën waarop het onderzoek zowel inhoudelijk als organisatorisch is afgestemd. Inhoudelijk door de vraagstelling aan te passen aan de uiteenlopende leeftijden en organisatorisch door de gegevens te verzamelen via scholen. De vijf categorieën en het aantal scholieren in het onderzoek zijn:

1	circa 8-10 jaar (gemiddeld 8,9 jaar)	
	groep 5 + 6 basisonderwijs	1.112
2	circa 10-12 jaar (gemiddeld 11,1 jaar)	
	groep 7 + 8 basisonderwijs	1.108
3	circa 12-14 jaar (gemiddeld 13,1 jaar)	
	klas 1 + 2 voortgezet onderwijs	586
4	circa 14-16 jaar (gemiddeld 15,3 jaar)	
	klas 3 + 4 voortgezet onderwijs	578
5a	circa 16-17 jaar (gemiddeld 16,6 jaar)	
	klas 5 + 6 voortgezet onderwijs	211
5b	circa 16-17 jaar (gemiddeld 16,7 jaar)	
	mbo-leerlingen	346

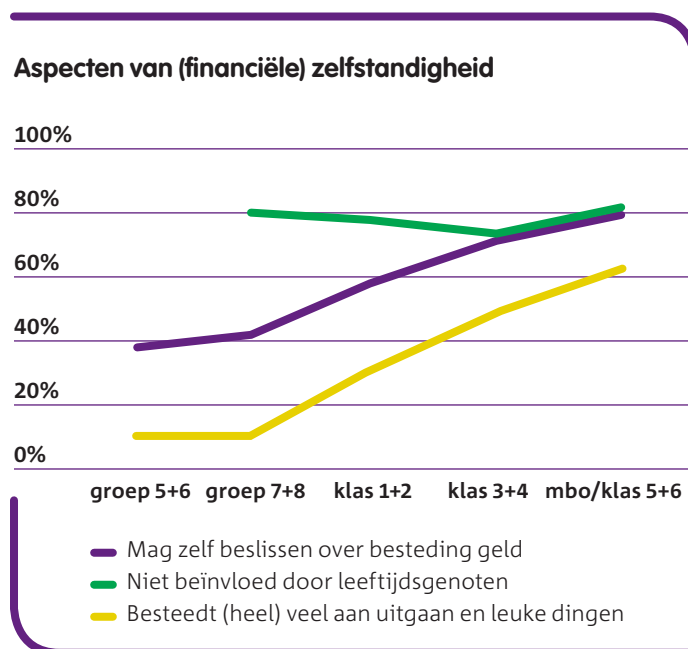
De twee laatstgenoemde categorieën zijn als één onderzoeksgroep geanalyseerd.

De steekproef van scholieren kan voor de leeftijdscategorieën tot en met 15 jaar representatief voor de scholieren in Nederland worden geacht. Beperkte afwijkingen naar schooltype en geslacht zijn gecorrigeerd door weging. In de categorie 16-17 jarigen zijn zowel scholieren van havo-5 (examentijd) als leerlingen binnen de twee laagste niveaus van het middelbaar beroepsonderwijs niet naar rato in het onderzoek vertegenwoordigd.

De informatie over financieel inzicht en financieel gedrag is verzameld via zelf in te vullen vragenlijsten, veelal digitaal. Dit impliceert dat informatie over bijvoorbeeld het gedrag zelf-gerapporteerd gedrag is en informatie over de verantwoordelijkheid die jongeren krijgen van hun ouders subjectief gekleurd is: het is hun beleving ervan.

Jongeren en het proces tot (financiële) zelfstandigheid

Bijna alle scholieren hebben al dan niet bescheiden bronnen van inkomsten. Ze kunnen lang niet allemaal zelf beslissen over de besteding van dat geld. De vrijheid daartoe neemt vanaf de basisschoolleeftijd duidelijk toe. Grotere vrijheid in geldbesteding loopt rechtevenredig op met een toename in de besteding voor 'uitgaan en leuke dingen doen'. (zie figuur 2). Opvallend is de geringe invloed die veel jongeren toedichten aan hun omgeving bij het doen van aankopen. Zo'n 80 procent beleeft de invloed van leeftijdsgenoten als gering blijktens bijvoorbeeld hun antwoord dat zij hooguit soms iets willen hebben omdat klasgenoten het al hebben. Ook de invloed van reclame is in de beleving van veel jongeren gering. Dit duidt op een vermeende (financiële) zelfstandigheid in aankoopbeslissingen. Die beleving komt overigens niet overeen met de doorgaans grote invloed die 'peers' en reclame feitelijk hebben.

Figuur 2 – Jongeren en aspecten van (financiële) zelfstandigheid

Lang niet alle jongeren zijn van mening dat hun ouders hen de waarde van geld goed hebben bijgebracht of dat de ouders hen hebben leren omgaan met geld. Iets meer dan de helft is daar positief over; een kleine helft dus niet. Het geven van financiële verantwoordelijkheid door ouders wordt ook niet bevorderd doordat ouders te vrijgeving zijn (circa een derde deel van de jongeren beleeft dit zo). Vrijgeving wordt door vmbo-scholieren en allochtone leerlingen vaker gemeld dan door anderen.

Jongens laten zich wat vaker door leeftijdsgenoten beïnvloeden dan meisjes. De laatsten staan wat meer onder invloed van reclame. Gevraagd naar wie meestal het beste advies geeft wanneer men iets duurs wil kopen wijst ruwweg de helft van de scholieren naar de ouders. Bij 11-12 jarigen gaat het om 65 procent afnemend tot 48 procent bij de 16-17 jarigen. Zo'n tien procent vindt zijn vrienden/vriendinnen of internet/tijdschrift het beste referentiepunt. Begrijpelijk antwoordt een grote groep dat het referentiepunt afhankelijk is van het onderwerp.

Het financieel inzicht bij 8- tot 18-jarigen

Financieel bewustzijn en motivatie

Het financieel bewustzijn bij jongeren neemt tussen 8 en 18 jaar geleidelijk aan toe tot en met de derde-vierde klas van het voortgezet onderwijs. Op dat punt aangekomen is stabilisatie opgetreden op een niveau van globaal 50 procent: de helft van de jongeren in de leeftijd vanaf 15 is financieel bewust in de zin dat zij steeds weten hoeveel geld zij bezitten en in de meeste gevallen ook met het gevoel dat zij hun *geldzaken onder controle* hebben. Een en ander betekent tegelijk, dat een royale helft van deze scholieren vanaf circa 15 jaar géén gevoel van controle over hun geldzaken heeft. In lagere klassen is dat verschijnsel nog sterker: tweederde deel van de 12-14 jarigen (1e+2e klassers) mist dat gevoel. Hierop toegespitst onderzoek zou preciezer in beeld kunnen brengen waarop dat gevoel gebaseerd is. Het onderhavige onderzoek geeft wel aanwijzingen: het niet geleerd hebben van de ouders hoe met geld om te gaan en het niet zelf mogen beslissen zijn de belangrijkste verklarende factoren. Bij meisjes komt dat gevoel van gebrek aan controle vaker voor dan bij jongens.

Een andere indicatie voor het financieel bewustzijn is het *belang* dat jongeren hechten aan *sparen*. Tweederde deel van de 8 tot 18 jarigen vindt sparen, naar eigen zeggen, belangrijk, een derde deel dus niet. Ook hier is de opvoedingsstijl in het ouderlijk milieu van invloed en wel heel uitdrukkelijk.

De weetgierigheid inzake geld en financiële zaken – en daarmee de financiële *motivatie* – is over het algemeen beperkt. Niet meer dan gemiddeld steeds een kwart van de jongeren van 12 tot 18 jaar heeft er behoefte aan méér te willen weten over financieel gerelateerde zaken als spaarrekeningen, belastingen, verzekeringen en geld lenen. Jongens hebben iets vaker die behoefte dan meisjes. De behoefte is vrij beperkt ondanks het feit dat financiële kennis niet bepaald op hoog niveau staat (zie onder).

Kennis en vaardigheid

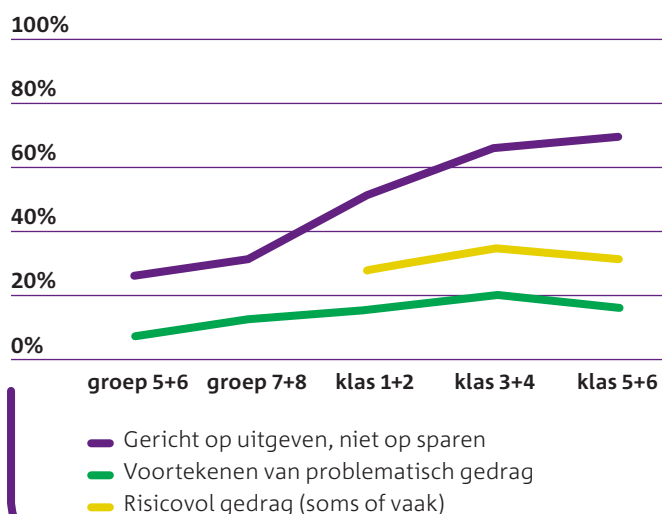
Dat in de Verenigde Staten met dollars moet worden afgerekend en dat geld op een spaarrekening rente oplevert weten de meesten nog wel – 20 procent trouwens niet –, maar bij inflatie gerelateerde vragen zakt het kennisniveau drastisch. Zo kent hooguit de helft van de scholieren in het voortgezet onderwijs theoretisch het begrip inflatie; maar als het om de praktijk van geld in een spaarpot gaat, weet nog slechts een derde deel dat met dat geld een jaar later meestal minder gekocht kan worden. Kennis neemt wel meetbaar toe met leeftijd. Kennisvragen worden door jongens beter beantwoord dan door meisjes. Financiële vaardigheid is leeftijd-onafhankelijk: het percentage scholieren van 12 tot 18 jaar dat een of meer tekorten in financiële *vaardigheden* meldt ligt stabiel op zo'n zestig procent. Het gaat dan om zaken als prijsbewust zijn, uitkomen met zijn geld en alles op tijd betalen.

Het financieel gedrag bij 8- tot 18-jarigen

Financieel gedrag is in het onderzoek onderscheiden in meer neutrale vormen van gedrag (geeft de jongere vooral uit of is hij geneigd tot sparen; leent hij wel eens wegens geldtekort) en gedragingen die mogelijk tot geldproblemen kunnen leiden of zelfs risico inhouden.

Ontwikkeling in financieel gedrag van scholieren

Figuur 3

Vooral uitgeven of vooral sparen

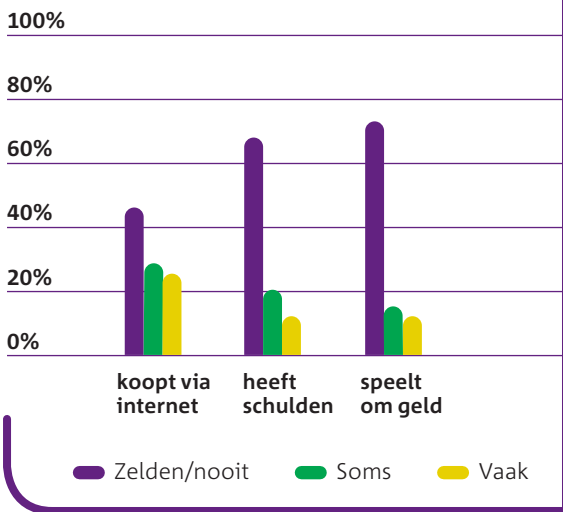
Gesteld voor de vraag of men vooral gericht is op *uitgeven* of vooral op *sparen* van hun zak- en kledinggeld en eventuele eigen verdiensten maken jongeren tussen 8 en 18 een duidelijke ontwikkeling door: naarmate zij ouder worden zijn zij vaker gericht op uitgeven. De gerichtheid op uitgeven staat niet op zich en hangt in sterke mate samen met een gedragspatroon van uitgaan en communicatie (bv mobiele telefoon-gebruik). Dat hangt vervolgens ook samen met financieel bewustzijn (sparen is minder belangrijk) en wordt gestimuleerd door een sterke oriëntatie op leeftijdgenoten. Deze combinatie van kenmerken plaatst deze groep tegenover jongeren die in deze opzichten hun tegenpool zijn: eerder gericht op sparen dat ook belangrijk gevonden wordt en minder beïnvloed door leeftijdgenoten. Het heeft er alle schijn van dat jongeren min of meer in twee kampen te verdelen zijn. De uitgavedrang neemt met de leeftijd steeds duidelijker vorm aan ten koste van de spaarzin (zie figuur 3). Dit overkomt meisjes typisch vaker dan jongens. Dat geldt ook voor allochtone jongeren in vergelijking met autochtone jongeren.

Extra geld aan de ouders vragen bij geldtekort en wel eens geld lenen bij anderen komen bij een helft van de scholieren in het voortgezet onderwijs voor. Met name meisjes overkomt dat. Onder 16-17 jarigen komt geld lenen bij anderen veel vaker voor bij havo-vwo-scholieren dan bij mbo-ers.

Problematisch en risicovol gedrag

Een minderheid van de 8-tot 18-jarigen vertoont voortekenen van *problematisch* gedrag: zij bevestigen van het type te zijn dat vaak koopt zonder nadenken en oogsten vaak ook kritiek van ouders over hun uitgavenpatroon. De groep is het grootst in het voortgezet onderwijs (15 tot 20%, zie figuur 3) maar ook onder scholieren in de basisschoolleeftijd kan dergelijk gedrag getraceerd worden (circa 10%). Nóg problematischer zijn *risicovolle gedragingen* als het hebben van schulden, het spelen om geld of – wellicht minder – het kopen via internet. Hoewel dit tot onschuldige proporties beperkt kan blijven, bestaat hier het risico op onverantwoord financieel gedrag. Figuur 4 toont hoe veel scholieren zich overgeven aan risicovol gedrag door te spelen om geld (hier: 3e en 4e klassers, dus gemiddeld 15 jaar). Het gaat weliswaar om een minderheid, maar doorvragen leert dat van de groep die wel eens om geld speelt (een kwart) meer dan incidenteel ('een paar keer' of 'vaak') 'heel wat geld' heeft verloren. In totaal gaat dat dan om 7 procent van de 14-16 jarigen in de klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs. Van de 16-17 jarigen in het mbo en de hoogste klassen van havo/vwo heeft 9 procent meer dan incidenteel 'heel wat' geld verloren bij het spelen om geld (12-14 jarigen in klassen 1+2: 5%). De geschatte omvang van deze reële risicogroep is dus een kleine tien procent.

Risicovol gedrag van 3e-4e klassers

Figuur 4

Ook als risiconeming op een andere manier wordt benaderd – namelijk door te bezien hoeveel jongeren minstens twee van de drie risicovolle financiële gedragingen vaak beoefenen – blijkt het te gaan om zo'n tien procent. Tien procent van de jongeren tussen 12 en 18 jaar behoort tot deze *risicovolle groep*. De omvang van deze risicogroep varieert nauwelijks naar leeftijd. De tendens bestaat dat tot deze risicovolle groep meer jongens dan meisjes behoren. Als daarbij geteld worden degenen die soms minstens twee van de drie activiteiten verrichten dan blijkt het te gaan om circa 30 procent van de 12- tot 18-jarigen (getoond in figuur 3). Nader onderzoek zou moeten uitwijzen om welke proporties (in de zin van mate van risico) het gaat.

Is het financieel gedrag van jongeren verklaarbaar?

Een belangrijk accent in het onderzoek is het traceren van factoren waarmee het financieel gedrag van jongeren samenhangt. Deze oriëntatie geeft aanleiding tot twee vragen: a) in welke mate kan het financieel gedrag begrepen worden vanuit het financieel inzicht dat de jongere heeft opgedaan en zijn sociale omgeving en b) wat zijn concreet de factoren die het sterkst van invloed zijn? Uiteraard binnen de grenzen van het onderzoek zoals dat het financieel inzicht kon meten en uitgaande ook van het door de jongere zelf gerapporteerde gedrag.

Verklaringskracht

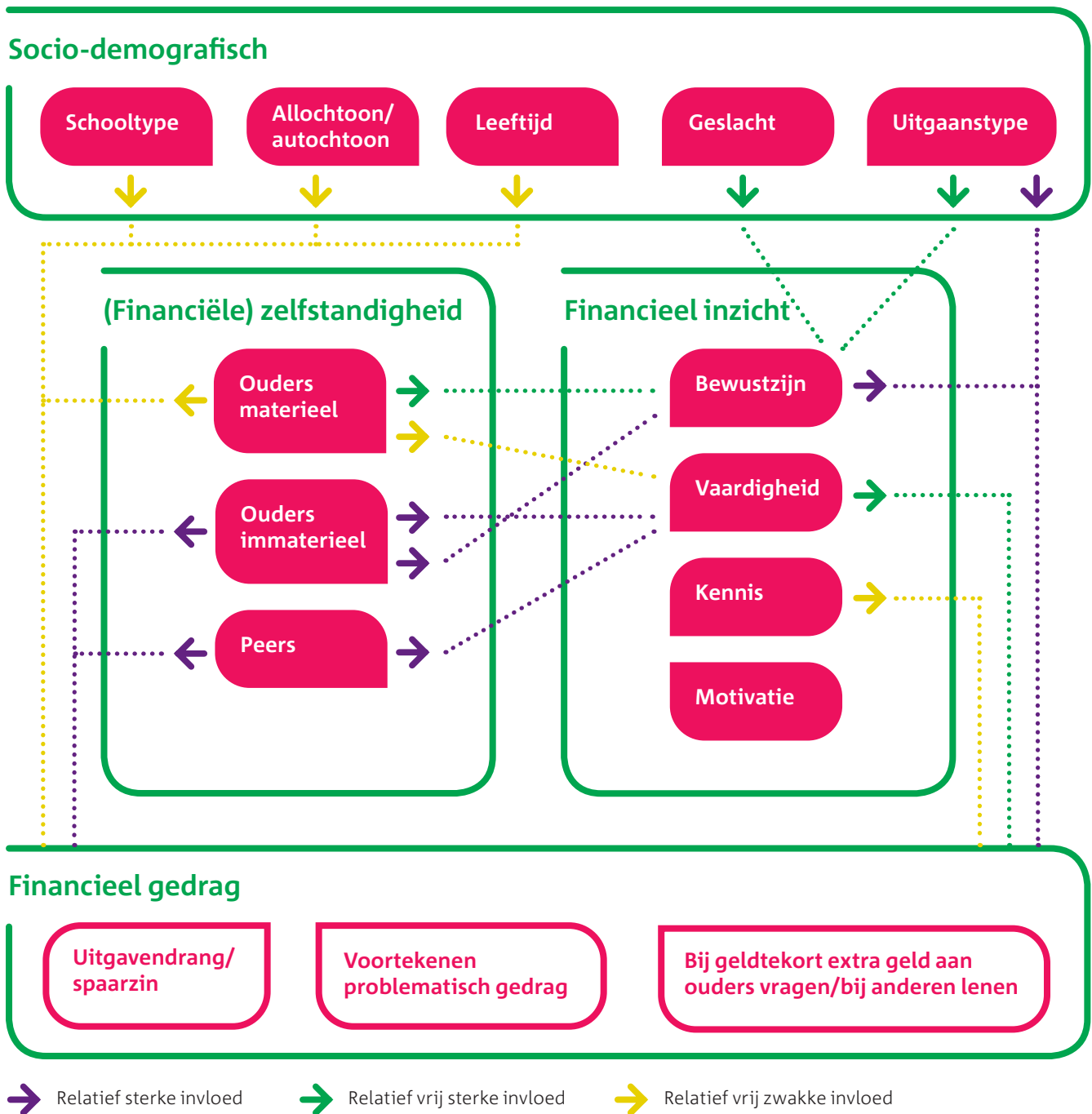
Het financieel gedrag van jongeren in de leeftijd van 8 tot 18 jaar kan in redelijke mate begrepen worden vanuit factoren die in het onderzoek zijn gemeten. Verschillen in financieel gedrag (het al dan niet gericht zijn op sparen versus uitgeven; het tekort komen en extra geld vragen; al dan niet voortekenen van problematisch gedrag vertonen) zijn voor circa 30 procent te verklaren². Dit betekent dat verschil in gedrag voor een substantieel deel toe te schrijven is aan hierna te noemen factoren. Dat betekent ook dat verschil in financieel gedrag voor een belangrijk deel ook níet door deze factoren bepaald wordt. Dat kunnen factoren zijn zoals persoonlijke attitudes en voorbeeldgedrag van de ouders³.

Het financieel gedrag van scholieren in de leeftijd van het voortgezet onderwijs valt beter te voorspellen dan dat van kinderen jonger dan 12 jaar. Dat kan een gevolg zijn van het feit dat het financieel inzicht bij deze groep moeilijker te meten is maar kan ook de realiteit weerspiegelen.

Tot de factoren die het financieel gedrag beïnvloeden hoort onder meer het financieel inzicht. Dat financiële inzicht was in het onderzoek óók voorwerp van verklaring: in welke mate valt te zeggen dat financieel inzicht op zijn beurt onder invloed staat van c.q. samenhangt met zaken als financiële kennis, financiële vaardigheid, de sociale omgeving (opvoedingsstijl van de ouders; leeftijdgenoten) of demografische kenmerken? Het blijkt dat financieel inzicht tot op zekere hoogte te voorspellen valt vanuit die genoemde factoren, namelijk voor zo'n 15 tot 20 procent. Althans bij scholieren in het voortgezet onderwijs, minder bij leerlingen in de basisschoolleeftijd. Voorts blijkt dat de financiële motivatie (weetgierigheid) minder te voorspellen valt dan het financieel bewustzijn (geldzaken onder controle hebben; sparen belangrijk vinden; bezorgd zijn voor financiële positie later).

² Dit komt overeen met een verklaarde variantie van 30 procent. In de sociale wetenschappen is een dergelijk percentage betrekkelijk hoog.

³ Dat laatste is juist onderwerp van aanvullend onderzoek: de wijze waarop ouders omgaan met financiële zaken wordt gerelateerd aan het financieel inzicht en het financieel gedrag van hun kind. De resultaten van dat onderzoek in 750 huishoudens worden afzonderlijk gepubliceerd.

Figuur 5 Samenvattend overzicht van invloeden op financieel gedrag en inzicht

Factoren van invloed

Het *financieel gedrag* blijkt sterk samen te hangen met een gedragspatroon gericht op uitgaan en communicatie. Die samenhang kan in twee richtingen optreden: de behoefte aan veel uitgaan bepaalt de noodzaak veel geld uit te geven en, andersom, de neiging geld vooral niet te sparen maakt het mogelijk uit te gaan, inclusief daartoe noodzakelijke aankopen te doen voor kleding en verzorging. Een volgende belangrijke voorspeller is de oriëntatie van de scholier op zijn/haar leeftijdgenoten. Dat is althans het geval tot een jaar of 15/16. Nadien spelen leeftijdgenoten geen noemenswaardige rol meer voor de verklaring van het financieel gedrag.

Het eigen financieel bewustzijn speelt ook een duidelijke rol: scholieren die weinig controle over hun geldzaken hebben en sparen minder belangrijk vinden zijn geneigd tot uitgeven in plaats van sparen en komen ook in de situatie van geldtekort en daarbij geld vragen aan ouders of elders lenen. Dit blijkt ook verband te houden met het zich zorgen maken over de eigen financiële situatie in de toekomst. Aannemelijk is dat deze zorgen eerder het gevolg zijn van het overmatig geld uitgeven dan de oorzaak. Opmerkelijk is dat het zich zorgen maken over de toekomst vooral voorkomt bij kinderen die aangeven van hun ouders geleerd te hebben om goed met geld om te gaan. Wellicht geven zij onder invloed van hun leeftijdgenoten veel meer uit dan zij op basis van hun opvoeding zouden willen en maken zij zich om die reden zorgen.

Voor zover de ouders een rol spelen bij het financieel gedrag van hun kinderen gaat het niet zozeer om het geleerd hebben wat de waarde van geld is, maar of het kind zelf mag beslissen bij de besteding van het geld en of de ouders al dan niet steeds geneigd waren aan te vullen als bij geldtekort om extra geld werd gevraagd (vrijgevigheid). Het vragen om extra geld vertoont veel samenhang met de inschatting van de kinderen dat hun tekorten wel door hun ouders worden aangevuld.

Op het *financieel bewustzijn* blijken vooral kenmerken van invloed die kinderen aan hun ouders toeschrijven, met name het geleerd hebben met geld om te gaan. Dat kenmerken van de opvoedingsstijl een prominente plaats innemen bij de verklaring van het financieel bewustzijn is goed zichtbaar bij leerlingen in de hogere (3^e, 4^e, 5^e en 6^e) klassen van het voortgezet onderwijs. Daar is het geleerd hebben met geld om te gaan zowel de belangrijkste voorspeller van het onder controle hebben van de huidige geldzaken als van het belang dat aan sparen wordt gehecht. In de lagere klassen van het voortgezet onderwijs en de hoogste groepen van het basisonderwijs blijken de kinderen die van hun ouders met geld hebben leren omgaan sparen belangrijker te vinden en hun geldzaken eveneens beter onder controle te hebben (in de zin van kennis dragen van soorten rekeningen en steeds genoeg geld hebben om te kunnen kopen). Kinderen die hun ouders in geval van geldtekort niet vrijgevig vinden, laten doorgaans een hogere mate van financieel bewustzijn zien.

Samengevat totaalbeeld

Figuur 5 vat de resultaten van het onderzoek onder scholieren samen voor zover het gaat om factoren die financieel inzicht en gedrag voorspellen. Het figuur neemt als uitgangspunt de blokken van het onderzoeksmodel, zoals getoond in figuur 1. Het getoonde beeld ziet af van accentverschillen tussen afzonderlijke leeftijdscategorieën. Tussen die leeftijdsgroepen is het geconstateerde beeld overigens vrij consistent, zij het dat met het toenemen van de leeftijd bepaalde factoren in belang toenemen of afnemen (denk aan de invloed van leeftijdsgenoten waarvan vooral tot 15/16 jaar sprake is en nadien minder). Van ‘globalisering’ van de uitkomsten is in de figuur eveneens sprake omdat geen onderscheid gemaakt wordt tussen de voorspelling van afzonderlijke onderdelen van financieel gedrag. Een kanttekening is voorts dat het figuur geen patronen laat zien. Een voorbeeld is de tendens dat meisjes een grotere uitgavendrang hebben dan jongens in combinatie met geld tekortkomen, extra geld aan de ouders vragen en bij anderen geld lenen (klassen 3 en 4). Of het geconstateerde patroon dat ouders bij geldtekort van hun kind dat tekort aanzuiveren, hen de waarde van geld onvoldoende hebben bijgebracht – althans in de beleving van het kind – en dat het kind gevoelig is voor beïnvloeding door reclame en leeftijdgenoten (groepen 7 en 8).

Het figuur laat zien dat er drie hoofdfactoren (dikke pijlen) zijn die het financieel gedrag van jongeren voorspellen: de invloed van ‘peers’, het financieel bewustzijn en het achtergrondgegeven of iemand een type is dat gericht is op uitgaan (inclusief kleding-aankoop), communicatie en leuke dingen kopen. Tussen de vier soorten indicatoren voor financieel inzicht bestaat een hiërarchie qua voorspellingskracht: financiële motivatie (weetgierigheid in zake geld en financiën) voorspelt niet, kennis van financiële zaken in beperkte mate en financiële vaardigheid al sterker.

Figuur 5 toont ook dat financieel bewustzijn en financiële vaardigheden op hun beurt ten dele voorspeld kunnen worden vanuit de opvoedingsstijl van ouders. De immateriële opvoeding (met name het kinderen zelf laten beslissen bij de besteding van geld) speelt daarbij een grotere rol dan de materiële financiële opvoeding (zakgeld geven; tekorten aanvullen). De immateriële opvoeding, zoals beleefd door de jongere, heeft relatief grote invloed op zowel het financieel bewustzijn als op financiële vaardigheid. De immateriële opvoedingsstijl van ouders beïnvloedt niet alleen het financieel bewustzijn van de jongere, die stijl oefent ook rechtstreeks invloed uit op het financiële gedrag van het kind.

1

Achtergrond en doel van het onderzoek

1.1 Inleiding

In opdracht van het Ministerie van Financiën en het Platform CentiQ heeft het ITS een onderzoek uitgevoerd naar het financieel inzicht en financieel gedrag van kinderen en jongeren van 8 tot en met 17 jaar. CentiQ is een samenwerkingsverband van een veertigtal partijen in de financiële sector, de overheid, voorlichting- en consumentenorganisaties en de wetenschap. Het platform opereert vanuit de missie om het financiële inzicht en de financiële vaardigheden van consumenten te vergroten en om te bevorderen dat consumenten bewust financiële beslissingen nemen. Daartoe bundelen de partners in het platform CentiQ hun krachten en willen zij consumenten beter bereiken, informeren en helpen 'wijzer in geldzaken' te worden.⁴

De gerichtheid op het bewuster en zelfredzamer maken van consumenten past binnen een brede verschuiving dat overheden hun burgers meer zelf verantwoordelijk willen maken voor hun financiële zaken. Tegelijkertijd wordt geconstateerd dat veel burgers daartoe niet of weinig in staat zijn en het risico lopen financiële tegenvallers niet te kunnen opvangen. Om daarin veranderingen aan te brengen zijn niet alleen hier maar ook in andere landen financiële educatieprojecten gestart. In Nederland gebeurt dit middels het platform CentiQ dat in november 2006 is opgericht. Een belangrijke aanleiding voor die oprichting was de toegenomen complexiteit van financiële producten. Groeiende complexiteit en wens tot burgerverantwoordelijkheid vielen dus samen.

De groeiende eigen verantwoordelijkheid van burgers betreft allerlei financiële producten zoals leningen, verzekeringen (voor onder meer werkeloosheid), hypotheek, beleggingen en pensioenen. Het is hierbij de vraag of burgers voldoende informatie en inzicht hebben om goede beslissingen te nemen. Daarnaast houdt het verplaatsen van verantwoordelijkheden naar burgers in dat overheden en financiële instellingen ervoor moeten zorgen dat burgers zich goed kunnen informeren en kennis over producten kunnen opdoen om zo tot weloverwogen beslissingen te komen. Een ander maakt het relevant dat er een bundeling van krachten optreedt om de financiële kennis, vaardigheden en financieel inzicht van burgers te versterken. Juist daartoe dient het CentiQ-platform. De doelstelling van CentiQ is te bereiken dat consumenten hun financieel beheer beter op orde hebben, actief betrokken zijn en/of deskundig advies inwinnen om te komen tot weloverwogen financiële beslissingen die bijdragen aan het behalen van hun persoonlijke doelen.

1.2 Meerledig onderzoek: onder volwassenen en scholieren

Een van de initiatieven die door CentiQ ontplooid zijn, is het in kaart laten brengen van het financieel inzicht en het financieel gedrag van Nederlanders. Dat vindt afzonderlijk plaats voor wat betreft de volwassenen c.q. de meerderjarige consumenten (ook wel het consumentenonderzoek genoemd) en voor wat betreft de jongeren van 8 tot 18 jaar, ook wel het scholierenonderzoek genoemd. Daarnaast vindt een apart onderzoek plaats naar de overeenkomst in financieel inzicht en handelen bij ouder en kind uit hetzelfde huishouden. Het voorliggende rapport heeft betrekking op het onderzoek onder scholieren in de leeftijd van 8 tot 18 jaar.

Onderzoek onder volwassen Nederlanders

Daarvoor is in het najaar van 2007 een grootschalig onderzoek uitgevoerd onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder.⁵ Dat consumentenonderzoek vond plaats in opdracht van het Ministerie van Financiën en het Platform CentiQ. Voorafgaande aan het onderzoek heeft een internationale literatuurstudie plaatsgevonden, op basis waarvan er een theoretisch model is ontworpen en de vragenlijst voor het onderzoek is ontwikkeld.⁶

In dat onderzoek is – naast sociaal-demografische kenmerken – een groot aantal motivatie- en gedragskenmerken verzameld en geanalyseerd en is de onderlinge samenhang van de kenmerken in kaart gebracht. Er worden in het onderzoek drie gedragsaspecten onderscheiden: rondkomen, sparen en overzicht hebben van inkomsten en uitgaven. Een goed financieel beheer is de belangrijkste bepalende factor bij het vaststellen of iemand een zwakke of sterke financiële consument is. Dit geldt voor zowel mensen met een hoog als met een laag inkomen. Financieel beheer is te leren, wanneer men daarvoor gemotiveerd is. Ook dient de benodigde informatie beschikbaar te zijn en afgestemd te zijn op de aanwezige kennis en motivatie.

Het onderzoek laat ook zien dat het op jonge leeftijd leren omgaan met geld op latere leeftijd leidt tot verstandig financieel gedrag. Het krijgen van zakgeld, het hebben van bijbaantjes en ouders die een goed voorbeeld geven zijn volgens de onderzoekers gunstige voorwaarden om op latere leeftijd financiële problemen te voorkomen. Daarom wordt geconcludeerd dat zowel ouders en opvoeders als leerkrachten structureel meer aandacht zouden moeten besteden aan het leren omgaan met geld. Daarnaast wordt vastgesteld dat er voor zwakke groepen extra voorlichting en ondersteuning nodig is.

⁴ CentiQ. Actieplan Wijzer in geldzaken. Den Haag, 2008, p. 25.

⁵ Antonides, G., I. de Groot en F. van Raaij. Financieel inzicht van Nederlanders. Resultaten. CentiQ, 2008.

⁶ ITS. Verslag vooronderzoek financieel inzicht en ontwikkeling vragenlijst. Nijmegen – ITS Radboud Universiteit Nijmegen, 2007.

Onderzoek onder scholieren

Voordat er door CentiQ activiteiten ontwikkeld worden om het financieel inzicht van kinderen en jongeren te bevorderen, wil het platform onderzoek laten uitvoeren naar hun huidige financieel inzicht en financieel gedrag. Dat is het onderzoek waarvan hier verslag wordt gedaan. Ook dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Financiën en CentiQ. Het onderzoek sluit aan bij het vooronderzoek, bij de thema's en begrippen gehanteerd in het onderzoek onder volwassenen en bij onderzoeken van het Nibud die hiermee raakvlakken hebben.

Het doel van dit onderzoek onder scholieren is tweeledig. Allereerst brengt het de groei van het financieel inzicht en gedrag van jongeren in kaart. Op basis daarvan kan getraceerd worden in welke zin en bij welke groepen eventueel lacunes aanwezig zijn. Ook gaat het na welke factoren op dat financieel gedrag en het financieel inzicht van invloed zijn. Dit scholierenonderzoek vindt plaats bij kinderen en jongeren van acht tot achttien jaar, dus de groepen 5 tot en met 8 in het basisonderwijs, de klassen 1 tot en met 6 in het voortgezet onderwijs en de eerste leerjaren van het mbo. Het onderzoek beoogt representativiteit voor de scholieren in Nederland.

Eerder is door SLO een analyse uitgevoerd van kerndoelen en eindtermen met het oog op vergroting van het financieel inzicht via het onderwijs⁷. Ook is door SLO al onderzocht in welke methoden die in het Nederlandse onderwijssysteem worden gebruikt, aandacht wordt besteed aan bewust omgaan met geld en waar dit onderwerp niet aan de orde komt.⁸ De algemene conclusie van dit onderzoek luidt dat er in het Nederlandse onderwijs weinig aandacht wordt besteed aan de verbreding en verdieping van financieel inzicht. Wel wordt geconstateerd dat onderwijsmethoden niet de enige bron zijn van informatieverzameling door de leerlingen. Docenten kunnen immers ook buiten de methoden om onderwerpen aan de orde stellen. Om vast te stellen in welke mate daarvan sprake is heeft SLO ook een beperkt onderzoek onder docenten uitgevoerd.⁹ De uitkomst van dat onderzoek was dat de docenten het onderwerp wel belangrijk vinden en er af en toe ook aandacht aan besteden, maar daarbij weinig gebruik maken van materiaal dat hen door externe instanties wordt toegestuurd. Zij zouden dat eventueel wel willen doen wanneer dat materiaal beter zou zijn afgestemd op hun leerlingen. Ook daarvoor is het onderhavige onderzoek van belang. Om kinderen en jongeren zo vroeg mogelijk te leren omgaan met geld en ervoor te zorgen dat hun financieel inzicht in latere levensfasen toeneemt, zal materiaal ontwikkeld moeten worden dat beter op de verschillende leeftijdsgroepen en onderwijstypen is afgestemd en dat rekening houdt met de specifieke belangstelling van deze leerlingen.

Onderzoek naar de overeenkomst tussen ouders en kinderen

Interessant is het te bezien in hoeverre het financieel inzicht en gedrag van een jongere samenhangt met het financieel inzicht en gedrag van de ouders. In welke mate is sprake van 'zo ouders, zo kind'? Onderzoeksgegevens van ouders worden in dat onderzoek in verband gebracht met die van hun kind. De resultaten van het ouder-kind-onderzoek worden door CentiQ later in 2008 gepubliceerd.

1.3 Opzet van de rapportage

In hoofdstuk 2 staat het theoretische kader dat bij dit onderzoek is gebruikt, nader toegelicht. Daarbij besteden we ook aandacht aan de specifieke situatie waarin kinderen en jongeren verkeren. Hoofdstuk 3 geeft vervolgens de opzet en de uitvoering van het onderzoek weer. In afzonderlijke hoofdstukken (4 tot en met 8) worden daarna de resultaten bij vijf deelpopulaties gepresenteerd. Iedere deelpopulatie heeft betrekking op de leerlingen van twee achtereenvolgende leerjaren. Dat zijn respectievelijk groep 5 en 6 van de basisschool, groep 7 en 8 van de basisschool, klas 1 en 2 in het voortgezet onderwijs, klas 3 en 4 in het voortgezet onderwijs en als laatste klas 5 en 6 van het voortgezet onderwijs en de eerste jaren van het middelbaar beroepsonderwijs. Hoofdstuk 9 geeft een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen die leerlingen van 8 tot 18 jaar doormaken op het terrein van financieel inzicht en financieel gedrag. Het rapport sluit af met een slotbeschouwing.

⁷ SLO. Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht via het onderwijs. Een analyse van de kerndoelen en eindtermen in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar. CentiQ, 2007.

⁸ SLO. Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht in onderwijsmethoden. Een analyse van methoden in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar. CentiQ, 2008.

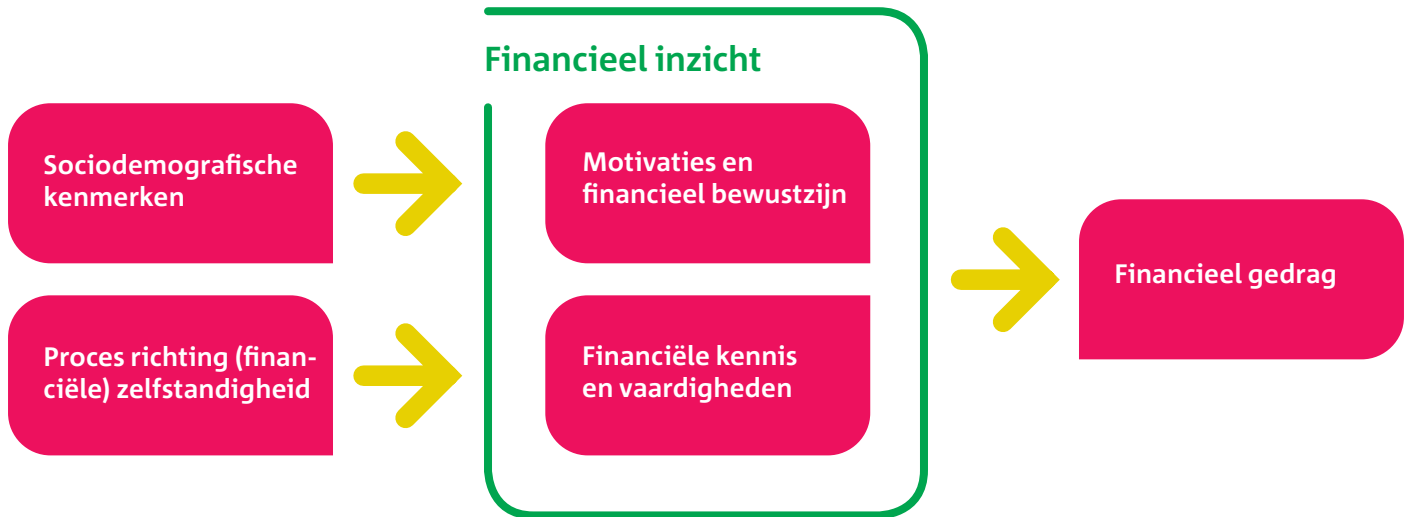
⁹ SLO. Bijdrage van docenten aan vergroting van financieel inzicht van leerlingen. CentiQ, 2008.

2

Financieel inzicht en financieel gedrag modelmatig bezien

Figuur 2.1 Theoretisch model van financieel inzicht en financieel gedrag

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft het model van financieel inzicht en financieel gedrag weer dat richtinggevend is geweest voor de opzet van dit onderzoek en de analyse van de onderzoeksgegevens. Paragraaf 2.2 schetst de hoofdlijnen van het theoretisch model en paragraaf 2.3 weidt uit over een aantal onderdelen van dat model.

2.2 Theoretisch model voor verklaring van financieel gedrag

Eén van de twee doelstellingen van het onderzoek is na te gaan welke factoren van invloed zijn op het **financieel gedrag** van jongeren¹⁰. Dat gedrag kan worden onderscheiden in redelijk neutrale zin zoals de geneigdheid tot sparen of juist tot uitgeven en in gedragingen die verbodes kunnen zijn van geldproblemen en risico's inhouden.

Een belangrijk geheel aan factoren dat verondersteld wordt van invloed te zijn op iemands financieel gedrag is **financieel inzicht**. 'Financieel inzicht' is in een eerder ITS-rapport als volgt gedefinieerd: "Mensen met financieel inzicht zijn in staat om hun financiële zaken te regelen. Zij hebben kennis op het gebied van lenen, sparen en plannen, weten hoe ze in het dagelijkse leven met geld om moeten gaan en kunnen hun zaken op een verantwoorde manier beheren. Een persoon met financieel inzicht zal een gedrag vertonen dat overeenkomt met het handelen op basis van kennis en ervaring. Verder weet een persoon met financieel inzicht welk risico hij neemt bij bepaalde financiële beslissingen. Dit komt overeen met het objectief meetbaar risico".¹¹ Financieel inzicht bestaat (in enge zin) dus uit financiële kennis en financiële vaardigheden. Daartoe kan ook financieel bewustzijn gerekend worden: dat concept heeft betrekking op de mate waarin er sprake is van inzicht in de eigen financiële situatie en het gevoel deze onder controle te hebben. In ruimere zin omvat financieel inzicht ook iemands motivatie om goed geïnformeerd te zijn over financiële zaken en zich financieel verantwoord te willen gedragen.

¹⁰ Het onderzoek heeft ook als doel om de ontwikkeling van het financieel inzicht en het financieel gedrag in kaart te brengen: in welke mate is er, bezien over de leeftijdsfasen tussen 8 en 18 jaar, sprake van verandering en groei. Deze doelstelling staat echter buiten het theoretisch model waarin het gaat om verklaring.

¹¹ ITS. Verslag vooronderzoek financieel inzicht en ontwikkeling vragenlijst. Nijmegen – ITS Radboud Universiteit Nijmegen, 2007.

Financieel inzicht kan in bepaalde mate het financieel gedrag verklaren. Maar financieel inzicht kan op zijn beurt wellicht ook worden verklaard: komt het al dan niet in sterke mate voort uit of hangt het samen met achterliggende factoren. Dat kunnen socio-demografische kenmerken zijn en ook factoren die te maken hebben met iemands sociale omgeving. Dergelijke factoren kunnen overigens ook rechtstreeks van invloed zijn op iemands financieel gedrag. Figuur 2.1 geeft een en ander schematisch weer: het is het theoretisch model dat richtinggevend is geweest voor de opzet van dit onderzoek en de analyse van de onderzoeksgegevens.

Dit model komt in grote lijnen overeen met het model dat gehanteerd is in het CentiQ-consumentenonderzoek dat het financieel inzicht bij ruim 4.000 consumenten van 18 jaar en ouder heeft gemeten¹². Toch zijn er enkele verschillen. In het model van het publieksonderzoek is wel uitdrukkelijk de financiële motivatie opgenomen maar niet het financieel bewustzijn. Een tweede verschil is dat in dit onderzoek onder scholieren, juist omdat het gaat om jongeren, de invloed van de sociale omgeving als relevante factor in het model is opgenomen. Aangenomen mag worden dat juist jongeren gevoelig zijn voor invloeden uit hun omgeving. Die sociale omgeving bestaat uit zowel het ouderlijk milieu als het bredere sociale milieu buiten het gezin dat voor de jongere in belangrijke mate als referentiepunt kan gelden. Zowel de opvoedingsstijl in het ouderlijk milieu als de sociale omgeving maken dat de jongere zich in meer of in mindere mate financieel zelfstandig opstelt. Die zelfstandigheid kan weer invloed hebben op het financieel inzicht of, rechtstreeks, op het financieel gedrag.

2.3 Uitweiding bij het model

Motivatie: een psychologische factor

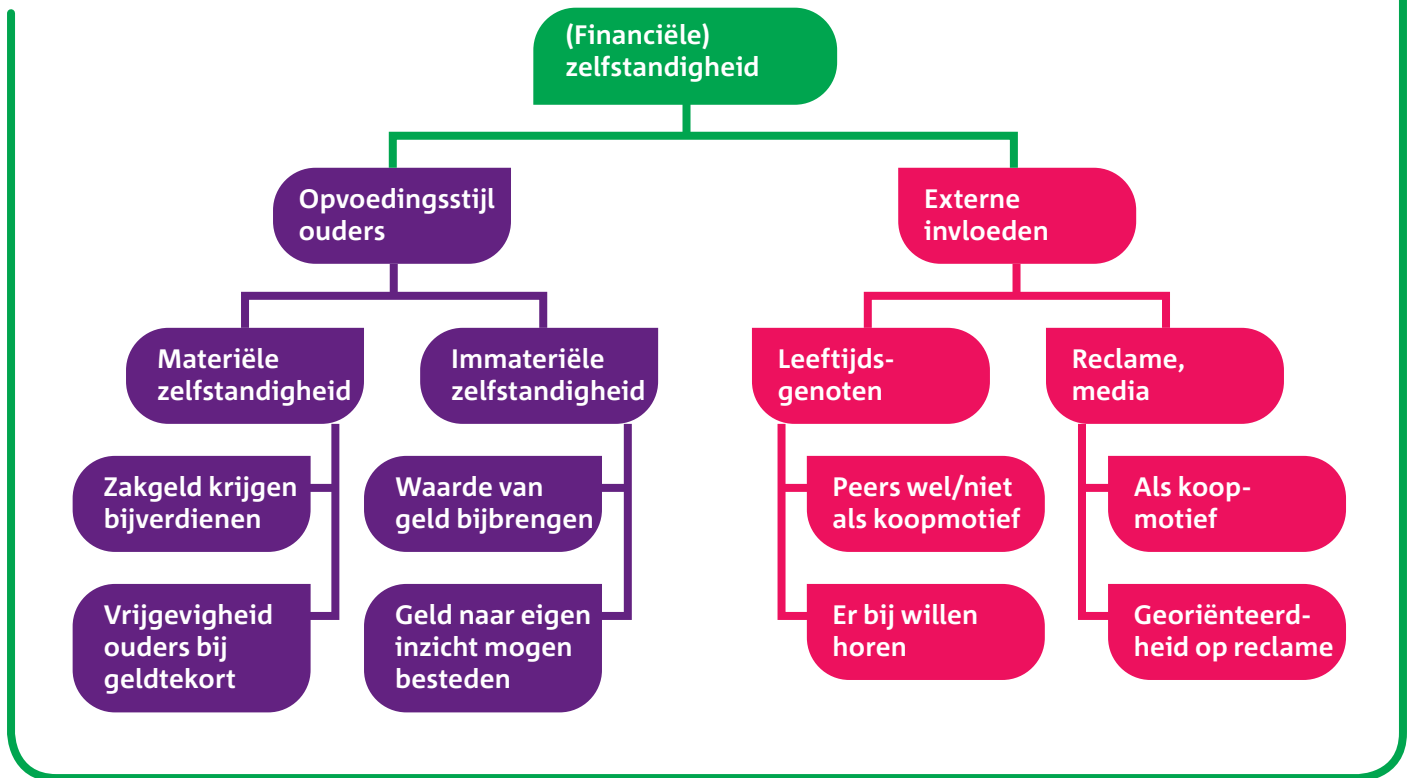
De traditionele economie gaat ervan uit dat mensen die economisch handelen zich laten leiden door verwachtingen of voorspellingen die gebaseerd zijn op zoveel mogelijk informatie. Maar terwijl de economie zich voorstaat op zijn aandacht voor eigenbelang en rationaliteit, spelen ‘softe’ factoren als motivatie, vertrouwen en emoties bij het financieel handelen een minstens zo belangrijke rol. Mensen hebben niet zelden een vertekend beeld van hun eigen kennisniveau en nemen vaak suboptimale beslissingen omdat zij bang zijn verkeerde keuzes te maken. In het vooronderzoek is daarom ook een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan onderzoek naar de rol van psychologische factoren bij het nemen van financiële beslissingen. Wanneer consumenten financiële zaken niet belangrijk vinden, zullen zij geen moeite doen om zich erin te verdiepen. Zij lopen daardoor meer kans foutieve beslissingen te nemen. Psychologische factoren als motivatie lijken derhalve voor de verklaring van financieel gedrag onmisbaar. Het onderzoek bevat daarom enkele motivatie-indicatoren.

Sociale omgeving en (financiële) zelfstandigheid

De sociale omgeving als mogelijke voorspeller van iemands financieel gedrag, één van de blokken in het theoretisch model, omvat in feite een heel scala aan indicatoren. Deze zijn onder te verdelen in twee hoofdgroepen: het nabije ouderlijk milieu en de bredere sociale omgeving buiten het ouderlijk milieu. Die sociale omgeving bestaat vooral uit leeftijdsgenoten – ook aan te duiden als ‘peers’ – die voor de jongere van grote invloed kunnen zijn op zijn normen en gedrag. Daarnaast bevindt de jongere zich in een dominante omgeving van media en reclame waar hij in meer of mindere mate gevoelig voor kan zijn. Beide invloedsferen, zowel de ouders als de bredere sociale omgeving, beïnvloeden de (financiële) zelfstandigheid van de jongere. Zelfstandigheid is overigens niet alleen een gevolg van die invloeden, de jongere kan ook een onafhankelijke instelling hebben en binnen de opvoedingsstijl van de ouders zo veel mogelijk verantwoordelijkheid nemen, of binnen het gegeven van leeftijdsgenoten en media een onafhankelijke opstelling kiezen.

¹² Antonides, G., I. de Groot en F. van Raaij. Financieel inzicht van Nederlanders. Resultaten. CentiQ, 2008.

Proces richting (financiële) zelfstandigheid

Figuur 2.2

De opvoedingsstijl binnen het ouderlijk milieu levert zowel voorbeelden van het geven (of onthouden) van materiële verantwoordelijkheid als het bijbrengen van verantwoordelijkheid in immateriële zin. Voorbeelden van beide staan in figuur 2.2. Dergelijke indicatoren zijn in het onderzoek onder de scholieren als indicaties voor ‘verantwoordelijkheid geven’ gehanteerd. Evenzo zijn er ook indicatoren gehanteerd voor de mate waarin een jongere onder invloed staat van peers of reclame/media. Ook deze staan in figuur 2.2.

Het linker deel van figuur 2.2 representeert in feite het geven van verantwoordelijkheid aan de jongere. Het rechter deel staat voor zijn beïnvloedbaarheid. Beide samen zeggen iets over zijn (financiële) zelfstandigheid. Het woord ‘financiële’ staat tussen haakjes omdat het niet uitsluitend gaat om financiële zelfstandigheid.

Oriëntatie op leeftijdsgenoten

In de leeftijdsgroep van ongeveer 12 tot 16 jaar vinden er ingrijpende veranderingen plaats op sociaal-emotioneel terrein. In de puberteit zijn jongeren op zoek naar een eigen identiteit, wat tot uitdrukking komt in het zoeken naar grenzen van het eigen kunnen en van de tolerantie van de directe omgeving en van de maatschappij als geheel. Bij deze grensverkenning speelt de oriëntatie op leeftijdsgenoten een belangrijke rol. De oriëntatie op leeftijdsgenoten kan gezien worden als een stap in de richting van het ontwikkelen van een eigen identiteit en het zich losmaken van het ouderlijk gezin.

De sociale vergelijkingstheorie leert dat mensen zich met elkaar willen vergelijken. Zij hebben graag het idee dat zij beter zijn dan vergelijkbare anderen. Stoer gedrag en het risico’s durven nemen zijn belangrijke elementen in deze grensverkenning en verhoogt het aanzien onder de klasgenoten. In de sociale leertheorie wordt gesteld dat vooral gedrag van succesvolle anderen wordt overgenomen. Succesvolle anderen kunnen bijvoorbeeld populaire klasgenoten zijn. Vanuit de behoefte aan zekerheid en veiligheid wordt dan gedrag overgenomen dat het minste risico heeft om te worden afgewezen. Dat is derhalve gedrag dat binnen de eigen groep als normaal wordt beoordeeld. Ook al voor jongere kinderen geldt dat zij er graag bij willen horen en dat kan voor veel kinderen alleen maar door zich aan te passen aan de normen van de groep. Deze sociaal-psychologische inzichten zijn relevant voor een onderzoek naar het financiële gedrag van jongeren. Het aspect ‘erbij willen horen’ kan zich uiten in het willen bezitten van artikelen die op dat moment populair zijn en die vaak als eerste door de populaire klasgenoten worden getoond. Ook het uitgaansleven is hier een belangrijke factor, omdat het doorgaans gepaard gaat met aanzienlijke uitgaven. Dergelijke aspecten zijn in de vraagstelling van het onderzoek opgenomen.

Verantwoordelijkheid geven

Hoewel de formele verantwoordelijkheid voor financiële zaken nog bij hun ouders berust, kunnen kinderen naarmate zij ouder worden van hun ouders meer eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid krijgen. Op basis van eigen onderzoek stelt het Nibud dat ouders het ontstaan van financieel inzicht bij kinderen belemmeren door hen te laat zak- en kleedgeld te geven. Veel ouders zijn van mening dat hun kinderen geen eigen geld nodig hebben, omdat zij toch alles voor hen betalen.¹³ Een belangrijk aspect van het geven van verantwoordelijkheid is ook de mate waarin kinderen hun geld naar eigen inzicht mogen besteden. Daarnaast kan het bij het geven van verantwoordelijkheid aan kinderen nog van belang zijn in welke mate ouders consequent zijn c.q. niet toegeven wanneer het kind om extra geld vraagt.

Het is niet ongebruikelijk dat kinderen ook meer eigen verantwoordelijkheid willen nemen of zelfs opeisen. De oriëntatie op leeftijdsgenoten speelt daarbij een belangrijke rol. Het zelf willen nemen van verantwoordelijkheid kan zich uiten in de wens om zelf te bepalen waaraan geld wordt uitgegeven, maar ook in het willen verdienen van geld door klusjes uit te voeren of – wanneer zij daarvoor oud genoeg zijn – een bijbaantje te nemen. Ouders kunnen daar ook invloed op uitoefenen door hun kinderen te leren eigen (financiële) verantwoordelijkheid te nemen en ‘leren op eigen benen’ te staan.

Jongeren en financieel inzicht

Voor de meting van iemands financieel inzicht hanteert het onderzoek een set concepten die alles bijeen een benadering vormen van wat we inzicht kunnen noemen. Dat gaat dan om financieel bewustzijn, motivatie, kennis en vaardigheden. Het bij benadering meten van dit brede concept ‘financieel inzicht’ is te verkiezen boven het eventueel rechtstreeks vragen naar iemands beleving van zijn mate financieel inzicht. Het zou niet verantwoord zijn voor de meting van iemands financieel inzicht af te gaan op zijn zelf gerapporteerd financieel inzicht. In een recent onderzoek van het Nibud blijkt dat jongeren die nog net niet volwassen zijn, zichzelf in dit opzicht relatief hoog inschatten, maar in werkelijkheid minder inzicht hebben wanneer zij zelf verantwoordelijkheid moeten gaan dragen als zij op zichzelf gaan wonen.¹⁴ De tendens dat jongeren een vertekend beeld hebben van de realiteit spreekt ook uit een andere uitkomst van het Nibud-onderzoek. Jongeren in de categorie tot en met 17 jaar gaven vaker aan een goede financiële opvoeding te hebben gehad dan hun iets oudere ‘leeftijdsgenoten’. Omdat er geen aanwijzingen zijn dat de ouders een betere financiële opvoeding zijn gaan geven, is de meest aannemelijke verklaring dat jongeren pas wanneer zij volwassen worden en zelf verantwoordelijkheid moeten gaan dragen, tot het inzicht komen dat hun financiële voorbereiding op die situatie ontoereikend is geweest.

¹³ Nibud. Financiële opvoeding? Dat doe je zo. Utrecht, 2007.

¹⁴ Nibud. Financieel gedrag van jongeren. Achtergronden en invloeden. Utrecht, 2008.

3

Opzet en verloop van het onderzoek

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de opzet en het verloop van het onderzoek. De dataverzameling bij de leerlingen heeft in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs plaatsgevonden via de scholen. Wat de opzet betreft gaat paragraaf 3.2 achtereenvolgens in op de steekproeftrekking, de wijze van dataverzameling en de gehanteerde vragenlijsten. Paragraaf 3.3 beschrijft de uiteindelijke gerealiseerde respons bij de verschillende categorieën leerlingen. Paragraaf 3.4 gaat in op de representativiteit van de data. De instrumentconstructie en wijze van analyseren zijn onderwerp van paragraaf 3.5.

3.2 Opzet van het onderzoek

3.2.1 De steekproeven en wijze van dataverzameling

Het doel was steeds om per groep van twee leerjaren een bestand van scholieren op te bouwen en daarvan het financieel inzicht en gedrag te beschrijven. In het **basisonderwijs** was de opzet om 2.800 leerlingen aan het onderzoek te laten meedoen. Om dat aantal te kunnen realiseren is uit het bestand van ruim 7.000 scholen een steekproef van 800 scholen getrokken. Qua leerlingensamenstelling, stedelijkheidsgraad en regio was deze steekproef representatief voor alle basisscholen in Nederland. Om overbelasting binnen de scholen te voorkomen, is de scholen gevraagd om met één van de groepen (respectievelijk 5, 6, 7 of 8) aan het onderzoek mee te doen. Ook deze selectie is op toeval gebaseerd.

In het **voortgezet onderwijs** is de steekproeftrekking iets ingewikkelder omdat hier ook het onderwijstype en het schooltype een rol spelen. Bij onderwijstype gaat het om leerlingen die onderwijs kunnen volgen op vmbo, havo of vwo-niveau. Bij schooltype gaat het om scholen die deze onderwijstypen in verschillende combinaties kunnen aanbieden. De meest voorkomende combinaties zijn alleen vmbo, alleen havo/vwo en beide, de zogenoemde brede scholengemeenschappen. Uit de vestigingen van scholen met een aanbod in de eerste vier jaar is een steekproef van 180 scholen getrokken, representatief qua stedelijkheid en schooltype. De opzet was om in elk van de eerste vier leerjaren 600 scholieren aan het onderzoek te laten meedoen.

Naast 2.400 scholieren in de klassen 1-4 was de opzet erop gericht 1.000 scholieren in de leeftijd van 16-17 jaar in het onderzoek te betrekken; 16- en 17-jarigen zijn zowel te vinden in de hoogste klassen van de havo- en vwo-scholen als in de laagste jaren van de roc's. Om 500 leerlingen uit de hoogste havo- en vwo-klassen aan het onderzoek te laten deelnemen, zijn 50 scholen benaderd. Omdat in de zesde klassen van het vwo al veel leerlingen 18 zijn (en dus buiten de doelgroep van het onderzoek vallen), kregen de scholen het verzoek om hun vijfde-klassers mee te laten doen. Zesde-klassers die nog geen 18 waren, kon men ook laten deelnemen. Voor wat betreft de 500 leerlingen in het middelbaar beroepsonderwijs is gekozen voor rechtstreekse benadering van leerlingen in het mbo. Daartoe heeft de Informatiebeheergroep een representatieve steekproef van 2.500 leerlingen getrokken uit een actueel bestand van 16- en 17-jarige mbo-leerlingen.

Er is gekozen voor een digitale dataverzameling. ITS beschikt over een managementsysteem bij webenquêtes dat bedoeld is om grote aantallen individuen binnen instellingen een digitale vragenlijst te laten invullen. Een website www.inzichtigeld.nl werd in het leven geroepen. De leerlingen kregen een eigen inlogcode voor toegang tot de voor hen bestemde vragenlijst. De vragenlijsten konden klassikaal worden ingevuld in een computerlokaal, maar in het geval van te weinig computers was het ook mogelijk in groepjes of individueel te werken. Omdat er twijfels bestonden of basisscholen over voldoende computers beschikken voor een digitale benadering is aan deze scholen ook de mogelijkheid geboden van schriftelijke invulling.

3.2.2 De vragenlijsten

Omdat de leeftijd van de leerlingen sterk uiteenloopt zijn er vragenlijsten ontwikkeld in vijf verschillende versies. De versies verschillen vooral in lengte en in de aan te snijden onderwerpen. De vijf versies waren respectievelijk bestemd voor:

- de groepen 5 en 6 van de basisschool;
- de groepen 7 en 8 van de basisschool;
- eerste en tweede klassen voortgezet onderwijs;
- derde en vierde klassen voortgezet onderwijs;
- hogere klassen in havo/vwo en 16- en 17-jarige mbo-leerlingen.

Om vergelijkingen over de totale populatie mogelijk te maken, bevat iedere volgende versie ook alle vragen die in de voorgaande versie zijn gesteld (zie bijlage 1 met een overzicht van vraag-onderwerpen per groep van scholieren). Bijlage 2 bevat de vragenlijst afgenomen bij 1^e en 2^e klassers in het voortgezet onderwijs.

Alle versies van de vragenlijst bevatten in meer of mindere mate vragen over de volgende onderwerpen:

- **Socio-demografische kenmerken**
Hier gaat het om zaken als leeftijd, geslacht en samenstelling van het gezin. Omdat er twijfels waren of kinderen het opleidingsniveau en het inkomen van hun ouders betrouwbaar kunnen aangeven, zijn hierover geen vragen gesteld. Er is in plaats daarvan wel gevraagd of vader en/of moeder betaald werk hebben. Om enig zicht te krijgen op de etnische herkomst, is gevraagd tot welke bevolkingsgroep leerlingen zich rekenen.
- **(Financiële) zelfstandigheid**
Financiële zelfstandigheid refereert aan twee invloedsferen: die van het ouderlijk milieu en die van de bredere sociale omgeving van leeftijdsgenoten en reclame (zie ook figuur 2.2). Vragen in de context van het ouderlijk milieu hebben betrekking op het financiële verantwoordelijkheid krijgen: deze vragen gaan over zak- en/of kleedgeld en bijverdiensten, maar ook of dit geld naar eigen inzicht besteed mag worden. Ook wordt gevraagd of kinderen van hun ouders extra geld krijgen wanneer ze daarom vragen en of hun ouders hen de waarde van geld hebben bijgebracht. Vragen in de sfeer van de ruimere sociale omgeving zijn bijvoorbeeld of zij vooral iets kopen wat ze zelf graag willen hebben, of dat ze het daarbij ook belangrijk achten wat klasgenoten ervan vinden of wat ze op de reclame gezien hebben.

Een centraal onderdeel van het onderzoek is het meten van financieel inzicht. Van het concept ‘financieel inzicht’ maken deel uit de onderdelen financiële kennis, vaardigheden, financiële motivatie en financieel bewustzijn (zie ook het theoretisch model in hoofdstuk 2). Ondanks de uitvoerigheid gaat het hier om een vereenvoudigde operationalisering. Financieel inzicht is breder dan hier uitgewerkt, te denken aan het toekomstgericht kunnen denken en het kunnen budgetteren.

- **Financieel inzicht: kennis en vaardigheden**

In de vragenlijst voor de groepen 5 en 6 van de basisschool zijn twee kennisvragen opgenomen. Daarna is iedere volgende versie met twee vragen uitgebreid (zie bijlage 1). Naast deze objectieve meting van kennis, is vanaf het voortgezet onderwijs ook een vraag opgenomen over de zelf ingeschatte vaardigheden om met geld om te gaan. Gevraagd is of zij bepaalde zaken lastig vinden, zoals prijsbewust zijn, alles op tijd betalen en overzicht houden van de geldzaken.

- **Financieel inzicht: financieel bewustzijn en motivatie**

In dit blok zijn hoofdzakelijk items opgenomen waarop de leerlingen hun mate van instemming konden betuigen met een antwoord variërend van ‘zeer oneens’ tot ‘zeer eens’. De items over bewustzijn hebben zowel betrekking op de huidige situatie (bijvoorbeeld altijd weten hoeveel geld je hebt) als op de toekomst (bijvoorbeeld sparen belangrijk vinden). Wat financiële motivatie betreft gaat het vooral om de vraag of leerlingen meer willen leren over geld, c.q. behoefte hebben om hun kennis over een aantal onderwerpen te vergroten.

- **Financieel gedrag**

Alle leerlingen is gevraagd wat zij voornamelijk doen met geld dat niet meteen nodig is: uitgeven of sparen. Om inzicht in het uitgavenpatroon te krijgen is ook gevraagd aan welke artikelen vooral geld wordt uitgegeven. Verder zijn vragen gesteld over het extra geld vragen aan de ouders in het geval van geldtekort, geld lenen bij diverse anderen, het al dan niet kunnen wachten met kopen en het kopen zonder nadenken. Die laatste gedragingen kunnen voortekenen zijn van problematisch financieel gedrag. Vanaf het voortgezet onderwijs zijn er ook vragen opgenomen over het kopen via internet, het hebben van schulden en het spelen om geld. Deze vormen van gedrag kunnen als risicovol gedrag worden beschouwd.

Bij wijze van pilot zijn de vragenlijsten digitaal getest op enkele scholen. Daarbij is gekozen voor scholen waarvan op voorhand verwacht mocht worden dat het invullen relatief veel problemen zou kunnen opleveren. Voor het basisonderwijs was dat een school met vrijwel alleen allochtone achterstandsl leerlingen, in het voortgezet onderwijs ging het om een vmbo-school met eveneens een groot percentage achterstandsl leerlingen. Bij deze pilot is de leerlingen na ieder onderwerp gevraagd of zij moeite hadden met een of meer van de vragen. Behalve bij de vmbo-leerlingen – die een deel van de kennisvragen moeilijk vonden – bleek dat nauwelijks het geval. Te moeilijk gebleken kennisvragen zijn in de uiteindelijke versies verwijderd.

3.3 Verloop van het onderzoek

Respons

De gegevensverzameling op de scholen heeft plaatsgevonden in het eerste halfjaar van 2008. Medewerking van de kant van de scholen impliceerde stapsgewijs de betrokkenheid van eerst schoolleiding en daarna van docenten en leerlingen: de schoolleiding door de bereidverklaring met daarbij een opgave van het aantal klassen en leerlingen dat beschikbaar zou zijn en vervolgens de bereidwilligheid van de kant van docenten en leerlingen om de vragenlijst in te (laten) vullen. Uit het basisonderwijs meldden zich 69 scholen aan om mee te werken: negen procent van de aangeschreven scholen. Iets meer dan de helft vroeg om vragenlijsten op papier. De schoolleiding meldde ruim 3.000 leerlingen voor deelname aan het onderzoek. Uiteindelijk vulden minder scholieren de vragenlijst daadwerkelijk in. Na aftrek van kwalitatief onvoldoende ingevulde vragenlijsten waren er 2.220 voor nadere analyses beschikbaar. Het aantal deelnemers in de groepen 5 en 6 is even groot ($n=1.112$) als in de groepen 7 en 8 ($n=1.108$).

In het voortgezet onderwijs is door 33 schoollocaties aan het onderzoek deelgenomen. In totaal hadden zij 3.795 leerlingen aangemeld, bijna 900 meer dan het beoogde aantal van 2.900. Slechts 1.375 scholieren hebben een vragenlijst ingevuld, wat iets minder dan de helft is van het beoogde aantal en iets meer dan een derde van de aangemelde leerlingen. Tabel 3.1 geeft een overzicht van de deelname in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs. Per saldo zijn voor analyse minder scholieren beschikbaar dan oorspronkelijk beoogd (3.941 versus 6.200).

Tabel 3.1 – Deelname door scholieren

	beoogd aantal deel- nemende scholieren	aantal aange- melde scholieren	uiteindelijk aantal deel- nemende scholieren	realisatie t.o.v. doel
BO	2.800	3.224	2.220	79,3%
VO	2.900	3.795	1.375	47,4%
mbo	500		346	69,2%

Tabel 3.2 – Gerealiseerde respons per onderzoekscategorie (aantal scholieren)

basisonderwijs		voortgezet onderwijs		mbo	
groep 5+6	1.112	klas 1+2	586		
groep 7+8	1.108	klas 3+4	578		
		klas 5+6/16-17 j	211	mbo	346
totaal BO	2.220	totaal VO	1.375		346

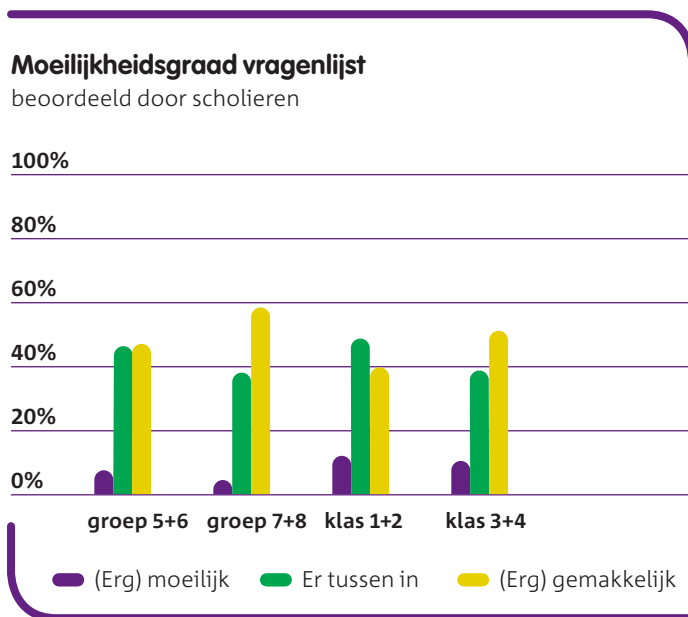
Van de 2.500 mbo-leerlingen die via de Informatiebeheergroep zijn benaderd, hebben er 346 een bruikbare vragenlijst ingevuld. Dat komt neer op een respons van 14 procent. Voor de analyses zijn deze respondenten, zoals vooraf ook de bedoeling was, samengenomen met de 211 leerlingen uit de bovenbouw van havo en vwo, zodat voor de groep 16-17 jarigen 557 leerlingen beschikbaar zijn. Het uiteindelijke resultaat staat weergegeven in tabel 3.2.

Het aantal basisschoolleerlingen (8-12 jarigen) is in het onderzoek wat groter dan het aantal 12-17 jarigen (2.220 respectievelijk 1.721). Voor het onderzoek heeft dit verschil geen relevantie: financieel inzicht en financieel gedrag worden namelijk p er groep geanalyseerd en gepresenteerd. Elk volgend hoofdstuk behandelt een aparte categorie; er vindt geen totalisering plaats. De ontwikkeling van het financieel inzicht en het financieel gedrag over de diverse categorie en scholieren heen staat in hoofdstuk 9 weergegeven.

Moeilijkheidsgraad vragenlijst

Aan de scholieren is de vraag voorgelegd wat zij van de vragenlijst vinden: gemakkelijk, moeilijk of er tussenin. Zoals in paragraaf 3.2.2 aangegeven, was uit de pretest niet gebleken dat de moeilijkheidsgraad te hoog was. Het oordeel van de scholieren bevestigt dat: het percentage scholieren dat de vragenlijst gemakkelijk vond schommelt rond de 50 procent; voor hooguit 10 procent was de vragenlijst moeilijk om in te vullen. Eerste- en tweedeklassers hadden nog de meeste moeite. Aan hen werden vraagblokken voorgelegd die nog niet in de groepen van het basisonderwijs waren gesteld, namelijk vragen over financiële vaardigheden, de behoefte om meer te weten over diverse financiële onderwerpen en over de opvoedingsstijl van hun ouders inzake financiële zaken.

Figuur 3.1 – Moeilijkheidsgraad vragenlijst beoordeeld door scholieren

3.4 Representativiteit

De vraag rijst in hoeverre de ondervraagde scholieren representatief geacht kunnen worden voor de scholieren in Nederland. De analyses zijn niet op het totale databestand uitgevoerd, maar op de vijf deelbestanden afzonderlijk. Belangrijk is dus de representativiteit van elk deelbestand (steeds twee leerjaren) afzonderlijk voor de betreffende leeftijdscategorie.

De representativiteit kan worden nagegaan voor de kenmerken geslacht, leeftijd en schooltype. De twee vragenlijsten in het basisonderwijs zijn nagenoeg door evenveel jongens als meisjes ingevuld. Hier hebben we derhalve geen weging toegepast. Dat is wel gebeurd bij de vragenlijsten die zijn ingevuld door leerlingen in het voortgezet onderwijs en het mbo. In de eerste vier klassen van het voortgezet onderwijs was er sprake van een oververtegenwoordiging van jongens (ca. 56%), in de hoogste klassen van havo-vwo en in het mbo van meisjes. Voor deze over- respectievelijk ondervertegenwoordiging is via weging gecorrigeerd. In de derde en vierde klassen van het voortgezet is ook gecorrigeerd voor onderwijstype: het aandeel vmbo-leerlingen was hier te laag in vergelijking met de werkelijke verdeling (51 vergeleken met ongeveer 60 procent). Bij de eerste en tweede klassen is de verdeling vmbo - havo/vwo nagenoeg conform de landelijke verdeling.

Voor etnische bevolkingsgroep is geen correctie toegepast. Doorgaans wordt die gemeten op basis van het geboorteland van de vader en de moeder. Omdat vermoed werd dat met name in het basisonderwijs veel leerlingen die vragen niet zouden kunnen beantwoorden, is alleen gevraagd tot welke groep de leerlingen zichzelf rekenen. Respectievelijk 84 procent (groep 5 en 6), 87 procent (groep 7 en 8), 77 procent (klas 1 en 2) en 85 procent (klas 3 en 4) rekt zich tot de Nederlanders. Toetsing van de representativiteit is niet echt mogelijk, ook al omdat in het basisonderwijs nogal wat kinderen met 'weet niet' op de vraag gereageerd hebben. Zij konden wellicht geen keuze maken (bijvoorbeeld bij kinderen uit buitenlandse ouders die in Nederland zijn geboren)¹⁵.

Alles bijeen bestaat de indruk dat de representativiteit van de steekproeven in het basisonderwijs en de eerste vier jaar in het voortgezet onderwijs na de toegepaste weging redelijk is.

¹⁵ Dit laatste werd gesuggereerd door de groepsleerkracht van een van de scholen. In de klas zaten veel Turkse en Marokkaanse kinderen, maar dat bleek niet uit de antwoorden, omdat er vaak 'weet niet' werd ingevuld.

Bij de steekproeven onder de mbo-leerlingen en de leerlingen in de bovenbouw van havo-vwo past ondanks de toegepaste weging voor de ondervetegenwoordiging van jongens een voorbehoud. Binnen de groep mbo-leerlingen zijn de leerlingen op de twee laagste mbo-niveaus (assistentenopleiding en basisberoepsopleiding) ondervetegenwoordigd. Meer dan de helft van de mbo-leerlingen die de vragenlijst hebben ingevuld, volgt een middenkaderopleiding (niveau 4) en daarnaast volgt nog een kwart een vakopleiding (niveau 3). Van een weging is hier afgezien gelet op risico's verbonden met ophoging van relatief kleine aantallen respondenten. Dat geldt ook voor de steekproef onder de leerlingen in de bovenbouw van havo-vwo. Daar is sprake van een sterke ondervetegenwoordiging van havo-leerlingen die vlak voor hun eindexamen stonden en moeilijk bereikbaar waren voor deelname aan het onderzoek.

3.5 Instrumentconstructie en wijze van analyseren

Deze paragraaf noemt enkele algemene uitgangspunten van de instrumentconstructie. In de afzonderlijke hoofdstukken die per deelpopulatie (5^e en 6^e klassers bijvoorbeeld) de resultaten weergeven, wordt door middel van voetnoten ingegaan op details.

In de eerste fase van de data-analyse zijn de samenhangen in de data onderzocht met behulp van factoranalyses. Dat is steeds gebeurd op basis van scheve rotatie (direct oblimin), waarbij de patroonmatrix gebruikt is voor de interpretatie. Om de interpretatie te vergemakkelijken, zijn de 5-puntsschalen gedichotomiseerd.¹⁶ De factoranalyses waarbij de oorspronkelijke vijf-puntsschalen vervangen zijn door de gedichotomiseerde versie, lieten vrijwel steeds dezelfde factorstructuur zien. Bij het construeren van een nieuwe variabele (schaal) op basis van onderliggende items vindt toetsing van de betrouwbaarheid van de schaal plaats. Als criterium voor de interne consistentie van de items is Cronbach's alfa gehanteerd. Een hoge alfa wijst op sterke onderlinge samenhang en op betrouwbaarheid van de resulterende variabele of factor.

De uiteindelijke keuze welke samengestelde variabelen (factoren) voor de verdere analyses gebruikt worden, is vooral gebaseerd op de samenhangen in de laagste klassen in het voortgezet onderwijs. De reden hiertoe was het feit dat de vraagstelling in deze categorie de grootste gemene deler vormt met de vraagstelling in enerzijds de lagere groepen in het basisonderwijs en anderzijds de hogere klassen in het VO. De uitkomsten in de hogere klassen weken daar overigens vrijwel niet vanaf. In de deelbestanden over het basisonderwijs zijn voor de verdere analyses enkelvoudige variabelen gebruikt, wanneer de factoren niet gevormd konden worden omdat de betreffende vragen niet aan deze leerlingen zijn gesteld.

In de verslaglegging worden vrijwel steeds percentages weergegeven. Bij de enkelvoudige variabelen is dat het percentage dat wel iets doet of vindt. Bij samengestelde variabelen is het vermelde percentage het gemiddelde percentage scholieren dat op de samenstellende items positief scoort. In bijlage 1 is zichtbaar welke variabelen enkelvoudig zijn en welke gebaseerd op onderliggende indicatoren.

Om de relaties tussen de variabelen op basis van het in het hoofdstuk 2 beschreven theoretisch model te kunnen onderzoeken, is gebruik gemaakt van logistische regressieanalyses¹⁷, waarbij de voorspellende kenmerken tegelijk zijn ingevoerd. Bij de verslaglegging worden die kenmerken genoemd die op basis van de regressievergelijking een significante bijdrage (p -waarde < 0.05) leveren aan de voorspelling van de afhankelijke variabele. De volgorde waarin deze kenmerken zijn weergegeven, is bepaald door de hoogte van de bèta. Dat betekent dat de belangrijkste voorspeller als eerste wordt genoemd, gevolgd door de op een na belangrijkste voorspeller gegeven de bijdrage van de eerdere voorspeller(s). Als indicatie voor de verklaarde variantie wordt Nagelkerkes R^2 vermeld¹⁸.

¹⁶ Daarbij zijn de twee bevestigende antwoorden 'zeer eens' en 'eens' of 'heel vaak' en 'vaak' samengenomen.

¹⁷ Logistische regressie-analyse wordt toegepast wanneer de afhankelijke variabele een dichotome variabele is.

¹⁸ Bij het gebruik van logistische regressie-analyses is het usance deze maat te hanteren voor de mate van verklaarde variantie (dat wil zeggen: de mate waarin verschillen in antwoorden verklaard worden door de in het model ingevoerde variabelen).

4

Leerlingen van groep 5 en 6 in het basisonderwijs

4.1 Inleiding

De vragenlijst is ingevuld door 1.112 kinderen, iets meer jongens (51 procent) dan meisjes. Ze zijn bijna allemaal acht, negen of tien jaar oud – gemiddeld 8,9 jaar – en wonen vrijwel zonder uitzondering in een gezin. Bij de overgrote meerderheid van deze kinderen (87 procent) is dat een gezin met twee ouders, maar dat hoeven niet altijd hun vader en moeder te zijn. In bijna 60 procent van de gezinnen hebben beide ouders betaald werk. Opvallend is dat veel meer kinderen zeggen niet te weten of hun ouders betaald werk hebben dan dat zij aangeven dat zij geen werk hebben. Ook bij de vraag tot welke bevolkingsgroep zij zichzelf rekenen, blijven relatief veel kinderen – 9 procent – het antwoord schuldig; 84 procent rekt zich tot de Nederlanders en 7 procent noemt een allochtone bevolkingscategorie.

Naast vragen over hun inkomsten en uitgaven zijn aan deze kinderen enkele vragen gesteld over hun opvoeding, hun belangstelling voor geld en hoe ze daar mee omgaan. Ook zijn twee kennisvragen gesteld.

4.2 Inkomsten en uitgaven

Inkomsten bij scholieren in groepen 5 en 6

Zowel in groep 5 als in groep 6 krijgt driekwart van de kinderen zakgeld, meestal op een vaste dag in de week. Zestig procent van de kinderen heeft ingevuld ook zelf geld te verdienen door klusjes uit te voeren en bijna de helft meldt nog andere inkomsten, meestal van opa of oma of andere familieleden. Het gaat daarbij soms ook om geld dat verband houdt met speciale gelegenheden zoals feesten. Minder dan 10 procent heeft bij elk van de drie vragen ingevuld geen inkomsten te hebben. De opgegeven bedragen lopen op tot 50 euro per week. In de meeste gevallen gaat het om betrekkelijk kleine bedragen.

Populaire uitgaven

Om te weten waar het geld zoal aan wordt besteed, hebben we een lijst met 10 categorieën uitgaven voorgelegd. In tabel 4.1 staan per categorie de percentages kinderen die hier ‘heel veel’ of ‘veel’ aan zeggen uit te geven. De volgorde is op basis van de percentages bij alle leerlingen. Omdat jongens andere uitgaven melden dan meisjes, laat de tabel ook de antwoorden van jongens en meisjes afzonderlijk zien.

Tabel 4.1 – Waaraan wordt in groepen 5 en 6 geld uitgegeven (% heel veel en veel)?

	jongens	meisjes	totaal
speelgoed	34%	20%	27%
(computer)spellen, games	32%	11%	22%
sport- en hobby-spullen	21%	15%	18%
boeken, iets om te lezen	9%	19%	14%
muziek en film	15%	11%	13%
kleren, schoenen	12%	13%	12%
uitgaan, leuke dingen doen	10%	10%	10%
mobiele telefonie	7%	4%	5%
verzorgingsartikelen	3%	7%	4%
snoep/andere lekket dingen	6%	2%	4%
uitgaan en communicatie*	8%	8%	8%

*gemiddeld over vier uitgave-posten

Het geld wordt in deze groepen van de basisschool vooral besteed aan speelgoed (27 procent), computerspellen (22 procent) en sport- en hobby-spullen (18 procent), vaker door jongens dan door meisjes. Meisjes besteden weer meer aan boeken en verzorgingsartikelen. Opvallend is dat er van het eigen geld niet vaak snoep wordt gekocht.

De antwoorden in vier categorieën blijken onderling sterk samen te hangen: kleren en schoenen, uitgaan, mobiele telefonie en verzorgingsartikelen. Hoewel deze kinderen daar in absolute zin nog weinig aan uitgeven, duidt deze samenhang op iets gemeenschappelijks. Het gemeenschappelijke in deze uitgaven bestaat in het uitgaan, zich daarvoor mooi maken en met elkaar afspreken. Kortweg zullen we dat gemeenschappelijke aanduiden met de term ‘uitgaan en communicatie’.

4.3 (Financiële) zelfstandigheid

De opvoedingsstijl van ouders socialiseert de kinderen tot omgaan met en denken over geld. Ouders kunnen hun kinderen laten oefenen in het dragen van eigen verantwoordelijkheid en doen groeien in zelfstandigheid door hen zak- en/of kleedgeld te geven of hen te betalen voor het uitvoeren van klusjes.

Een belangrijk aspect van het komen tot (financiële) zelfstandigheid is de mate waarin kinderen zelf over hun geld mogen beslissen en dat geld kunnen besteden naar eigen inzicht. Daarover zijn enkele vragen gesteld, waarbij het uiteraard de visie van het kind betreft.¹⁹ Daarnaast kan het nog van belang zijn in welke mate ouders daarin consequent zijn, dat wil zeggen niet toegeven wanneer hun kind om extra geld vraagt. In dit onderzoek gaat het om de beleving van het kind van de vrijgevigheid van zijn ouders.²⁰ In tabel 4.2 staan percentages bij deze kenmerken, waarbij we een opsplitsing maken naar enkele achtergrondkenmerken.²¹

Jongens melden iets vaker zak- en/of kleedgeld dan meisjes, maar dat verschil is niet zo groot dat er veel waarde aan moet worden gehecht. Bij de bijverdiensten – meer gemeld door de jongens – en de andere inkomsten – vooral door meisjes gemeld – zijn de verschillen van meer betekenis. Dat is ook het geval bij de uitkomst dat jongens vaker dan meisjes zeggen zelf te mogen beslissen over hun geld. Over de vrijgevigheid van de ouders lopen de meningen van jongens en meisjes nauwelijks uiteen, maar hier is de leeftijd weer van belang: oudere kinderen vinden die vrijgevigheid groter dan jongere kinderen. Het zelf mogen beslissen is duidelijk groter bij kinderen die niet in een twee-oudergezin wonen. Allochtone kinderen zeggen zowel vaker dat ze zelf mogen beslissen als dat hun ouders vrijgevig zijn. Daarbij moet wel worden bedacht dat het bij de allochtone leerlingen in deze steekproef slechts om 80 leerlingen gaat. Wanneer deze verschillen zich ook voordoen bij de oudere leerlingen, kan er echter wel betekenis aan worden gehecht.

Er zijn ook enkele vergelijkingen gemaakt die niet in de tabel staan. Kinderen die geen broertjes of zusjes hebben – enige kinderen – geven vaker aan dat ze zelf mogen beslissen en dat hun ouders vrijgevig zijn. Hen wordt meer verantwoordelijkheid gegeven dan andere categorieën. Zij hebben ook vaker een eigen rekening. Dit laatste komt ook vaker voor bij kinderen van twee-verdieners en kinderen met een vader die betaald werk heeft. Wanneer alleen de moeder betaald werk heeft of wanneer beide ouders werkloos zijn, is de kans op een eigen rekening beduidend kleiner. In de steekproef zitten overigens vrij weinig kinderen waarvoor deze kenmerken gelden.

Tabel 4.2 – Financiële zelfstandigheid, naar achtergrondkenmerken

	krijgt zakgeld	verdiend bij (klusjes)	nog andere inkomsten	mag zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig
totaal (n=1.112)	75%	61%	46%	38%	27%
jongens	77%	64%	42%	40%	28%
meisjes	73%	58%	49%	35%	26%
		*	*	*	
8 jaar	73%	57%	47%	38%	23%
9 jaar	76%	63%	46%	37%	27%
10 jaar	75%	61%	43%	37%	33%
					*
twee-oudergezin	75%	60%	46%	36%	26%
eenoudergezin	76%	66%	43%	46%	31%
				**	
autochtoon	74%	60%	45%	37%	27%
allochtoon	85%	71%	54%	50%	40%
				**	**

* kans < 5%; ** kans < 1%.

Toelichting: het verschil tussen de percentages is dermate groot dat de statistische kans op dat verschil maximaal slechts 5 respectievelijk 1 procent bedraagt. Daarmee is sprake van een statistisch significant verschil (niet altijd per se ook een relevant verschil).

¹⁹ Deze variabele is na factoranalyse gebaseerd op drie oorspronkelijke variabelen met een alpha-betrouwbaarheid van .68. De oorspronkelijke variabelen zijn: de reactie op de uitspraak 'mijn ouders laten mij erg vrij waar ik mijn geld aan uitgeef', een vraag over het zelf mogen beslissen over zak- en/of kleedgeld en een vraag over eigen verdiensten. Bij de samengestelde variabele is de gemiddelde score genomen voor zover de vraag beantwoord is.

²⁰ Deze variabele is na factoranalyse gebaseerd op twee oorspronkelijke variabelen, namelijk de uitspraken 'als ik te weinig geld heb krijg ik dat wel van mijn ouders' en 'ik krijg ook extra geld wanneer ik daarom vraag'.

²¹ Omdat 'mag zelf beslissen' en 'vindt ouders vrijgevig' samengestelde variabelen zijn, moeten de percentages bij deze kenmerken vooral als relatief worden gezien.

Tabel 4.3 – Kennis, financieel bewustzijn en motivatie bij leerlingen in groepen 5 en 6, naar achtergrondkenmerken

	<i>kennis</i>	<i>financieel bewustzijn</i>		<i>financiële motivatie</i>	
	kennisvragen goed	weet altijd hoeveel geld	vindt sparen belangrijk	wil meer weten over geld	vooral andere interesses
totaal (n=1.112)	43%	37%	66%	41%	41%
jongens	49%	42%	69%	42%	41%
meisjes	36% **	31% **	63% *	39%	42%
8 jaar	36%	33%	57%	42%	41%
9 jaar	41%	37%	66%	38%	42%
10 jaar	57% **	42%	79% **	43%	39%
twee-oudergezin	42%	36%	67%	41%	40%
eenoudergezin	46%	37%	66%	38%	49% *
autochtoon	43%	36%	66%	39%	41%
allochtoon	48%	65%	76%	49%	41%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 4.2

4.4 Kennis, bewustzijn en motivatie

Kennis

Aan de leerlingen in de groepen 5 en 6 zijn twee kennisvragen gesteld. De vraag in welk land met dollars wordt betaald kan gezien worden als een indicatie voor algemene ontwikkeling wat geldzaken betreft. Deze vraag is door 41 procent van de leerlingen goed beantwoord. De tweede vraag was of je – wanneer je geld op een spaarrekening zet – de bank daarvoor moet betalen of dat je daarvoor van de bank geld krijgt. Hierbij gaat het om kennis van meer praktisch belang.²² Die vraag is door 44 procent goed beantwoord.

Financieel bewustzijn en motivatie

Om inzicht te krijgen in hun financieel bewustzijn, gebruiken we het antwoord op de vragen of kinderen altijd weten hoeveel geld ze hebben en hoe belangrijk zij het vinden om te sparen. Voor financiële motivatie maken we gebruik van de vraag of men meer wil weten over geldzaken en de interesse voor financiële zaken. Dat laatste is vastgesteld op basis van de antwoorden dat kinderen andere zaken belangrijker vinden dan geld en dat zij aangeven zich nog niet met geld bezig te houden. In tabel 4.3 staan de gegevens vermeld voor alle scholieren in de groepen 5 en 6 en voor subgroepen daarbinnen.

Zoals verwacht neemt kennis toe met de leeftijd. Dat de jongens de kennisvragen veel beter hebben beantwoord dan de meisjes, ligt daarentegen minder voor de hand, want meisjes doen wat kennis betreft doorgaans niet of niet duidelijk voor jongens onder.²³ Bij geld blijkt dat evenwel anders te liggen. Meisjes weten bovendien minder vaak hoeveel geld ze hebben en ze vinden sparen minder belangrijk. Wat de motivatie betreft is er daarentegen nauwelijks verschil tussen jongens en meisjes. Opvallend is dat het belang dat gehecht wordt aan sparen net als kennis bij deze leerlingen nog sterk toeneemt met de leeftijd.

Er is een tendens zichtbaar dat allochtone leerlingen – gering in aantal in deze steekproef – blij geven van meer financiële kennis, een groter financieel bewustzijn en een grotere financiële motivatie in die zin dat ze meer willen weten over geld. Of kinderen in een twee- of eenoudergezin wonen is daarentegen betrekkelijk irrelevant. Wel geven kinderen in een eenoudergezin iets vaker aan andere zaken nog belangrijker te vinden dan geld.

²² Als indicatie voor 'kennis' gebruiken we de gemiddelde score bij beide kennisvragen.

²³ Terwijl meisjes beter scoren bij talen, scoren jongens heel iets beter bij rekenen en wiskunde (Van Langen, A. en G. Driessen. Sekseverschillen in onderwijsloopbanen. Nijmegen: ITS, 2006, p. 62). Volgens Jolles hebben meisjes een beter verbaal geheugen, terwijl jongens iets beter zijn in visueel-ruimtelijke informatieverwerking (Jolles, Beter onderwijs door meer kennis over leren en de hersenen (2006). Webdocument 60317. www.jellejolles.nl). In een landelijk-representatief onderzoek onder 12-16 jarigen naar hun kennis en houding ten aanzien van verkeersveiligheid bleken jongens kennisvragen rond voorrangregels en aanwijzingen op de weg niet beter te beantwoorden dan meisjes (Katteler, H. en C. Woldringh. Kennis, houding en gedrag t.a.v. verkeersveiligheid bij leerlingen in de basisvorming: ITS, 2002). Qua attitude werden in dat onderzoek wél duidelijke verschillen geconstateerd. Verschillen in kennis tussen jongens en meisjes zijn, voor zover aanwezig, wellicht domein-specifiek.

Tabel 4.4 – Voorspellers van kennis, financieel bewustzijn en motivatie, in volgorde van belangrijkheid (groepen 5 en 6)

	kennisvragen goed	weet altijd hoeveel geld	vindt sparen belangrijk	wil meer weten over geld	vooral andere interesses
1	leeftijd* (ouder)	vooral allochtoon	heeft bijverdiensten	mag niet zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig
2	vooral jongens	mag vooral zelf beslissen	vooral jongens		
3		vooral jongens			

* Leesinstructie: Het goed beantwoorden van kennisvragen wordt het meest bepaald door iemands leeftijd. Rekening houdend met de invloed van leeftijd heeft (in dit geval) geslacht als variabele daarbovenop nog significant toegevoegde verklaringskracht. Om een ander voorbeeld te noemen (laatste kolom): het hebben van andere interesses dan geld is in relevante mate terug te voeren c.q. hangt samen met de beleving van de jongere dat zijn ouders vrijgevig zijn dan wel niet toegeven wanneer hij om extra geld vraagt. Gegeven dat feit is er niet een andere variabele die nog extra verklaringskracht heeft.

Naast de in tabel 4.2 getoonde achtergrondkenmerken zijn ook enkele andere op hun samenhang met kennis en financieel bewustzijn geanalyseerd. Wat kennis betreft is er alleen sprake van een wezenlijk verschil al naargelang de ouders betaald werk hebben. Kinderen van tweeverdieners scoren het best op kennisvragen, kinderen van ouders zonder werk het slechtst. De positie in het gezin maakt enig verschil. ‘Enige’ kinderen springen eruit door een groter financieel bewustzijn en een grotere motivatie om meer over geld te leren.

Verklaring²⁴

Nagegaan is in hoeverre financiële kennis, financieel bewustzijn en financiële motivatie zich bij deze leerlingen laten voorspellen door de gemeten achtergrondkenmerken en financiële zelfstandigheid.²⁵ De invloed van deze kenmerken kan elkaar voor een deel overlappen, omdat deze kenmerken ook onderling kunnen samenhangen. In tabel 4.4 staan de voorspellers van boven naar onder gerangschikt in de volgorde waarin zij voor de verklaring van belang zijn. In de eerste regel staan dus steeds de kenmerken met de meeste invloed, in de tweede regel wordt vervolgens de op een na belangrijkste voorspeller genoemd.

Zagen we in tabel 4.3 dat het goed beantwoorden van de kennisvragen zowel samenhangt met het geslacht als de leeftijd van de leerlingen, na deze analyses weten we dat de leeftijd daarbij belangrijker is dan het geslacht. Dat neemt niet weg dat – wanneer we rekening houden met de leeftijd – het geslacht nog wel een rol speelt: op dezelfde leeftijd geven jongens meer blijk van financiële kennis dan meisjes.

Het kennisniveau hangt niet samen met kenmerken van de opvoeding. De opvoeding speelt daarentegen wel een rol bij de mate waarin kinderen aangeven altijd te weten hoeveel geld ze hebben. Niet alleen allochtone kinderen en jongens weten – zoals we reeds in tabel 4.3 zagen – vaker hoeveel geld ze hebben, dat geldt ook voor kinderen die van hun ouders een grotere vrijheid hebben gekregen om zelf te beslissen wat ze met hun geld doen. Dit kenmerk is zelfs belangrijker dan het geslacht, zo laat tabel 4.5 zien, maar minder belangrijk dan de herkomst.

Bij het belang dat gehecht wordt aan sparen ligt het weer anders. Liet tabel 4.2 nog zien dat dit belang toeneemt met de leeftijd, op basis van de analyses in tabel 4.4 is duidelijk dat de spaarzin ook toeneemt wanneer kinderen zelf bijverdienen met het uitvoeren van klusjes. En dat bijverdienen is voor de spaarzin zelfs zo belangrijk dat de leeftijd – het ouder worden – als voorspeller verdwijnt. Het geslacht is daarentegen nog wel van belang: ongeacht of zij bijverdiensten hebben is sparen voor jongens op deze leeftijd belangrijker dan voor meisjes. Bij financiële motivatie – het meer willen weten over geld en het andere zaken belangrijker vinden dan geld – is er maar sprake van één voorspeller. De voorspellingskracht hiervan is overigens zo gering dat er nauwelijks of geen aandacht aan besteed hoeft te worden.

²⁴ Het begrip ‘verklaring’ moet hier in statistische zin worden gelezen. In een verklaringsmodel is sprake van voorspelling van de afhankelijke variabele (ook wel criteriumvariabele genoemd) door de in het model ingevoerde onafhankelijke variabelen, op basis van geconstateerde samenhangen. Voorspelling pretendeert geen causaliteit.

²⁵ Daarbij is gebruik gemaakt van logistische regressie-analyses. De verklaarde variantie (Nagelkerke) is in elk van de vijf kolommen klein (respectievelijk 6%, 8%, 6%, 2% en 1%).

4.5 Financieel gedrag

Om inzicht in het financiële gedrag te krijgen onderscheiden we een drietal gedragsaspecten. Bij één daarvan gaat het om de keuze tussen uitgeven of sparen. Deze variabele wordt gevormd door de antwoorden op de vragen wat de leerlingen doen met het geld dat zij van hun ouders krijgen en het geld dat zijzelf verdienen²⁶ (vooral uitgeven of vooral sparen). Op voorhand kan overigens niet worden gesteld welke keuze het meest bevorderlijk is voor het verkrijgen van financieel inzicht. De twee andere gedragsaspecten zijn het vragen van extra geld aan de ouders en het lenen van geld om iets direct te kunnen kopen. In tabel 4.5 staan de percentages bij deze drie indicaties voor financieel gedrag.

Slechts een minderheid van 23 procent zegt het geld vooral uit te geven; 77 procent spaart vooral. Dat zo weinig kinderen hun geld grotendeels uitgeven, komt vermoedelijk omdat hun ouders nog bijna alles voor hen betalen. Deze percentages variëren niet of nauwelijks tussen subgroepen 8-10 jarigen.

Hoewel de kinderen het geld dat ze krijgen of verdienen meestal niet uitgeven, blijkt de helft van hen nog extra geld aan hun ouders te vragen. Ook dat verschilt niet echt tussen subgroepen. Alleen leerlingen van allochtone herkomst vragen duidelijk vaker extra geld dan autochtone leerlingen. Geld lenen komt bij 10-jarigen wat vaker voor dan bij jongere leerlingen.

Tabel 4.5 – Financieel gedrag, naar achtergrondkenmerken (groepen 5 en 6)

	vooral uitgeven (i.t.t. sparen)	extra geld vragen	wel eens geld lenen
totaal (n=1.112)	23%	50%	24%
jongens	25%	53%	24%
meisjes	21%	48%	24%
8 jaar	21%	48%	22%
9 jaar	24%	49%	22%
10 jaar	25%	56%	31%
			*
twee-oudergezin	23%	49%	25%
geen twee-oudergezin	24%	53%	21%
autochtoon	23%	48%	24%
allochtoon	21%	64%	30%
		*	

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 4.2

²⁶ Tussen beide antwoorden bestaat een aanzienlijke correlatie (.72 in de groepen 5 en 6). Op grond daarvan is een nieuwe variabele geconstrueerd.

Voortekenen van problematisch financieel gedrag

Hoewel maar 23 procent van de kinderen het grootste deel van hun geld uitgeeft, kan er toch al sprake zijn van problematisch gedrag. Dat blijkt uit nadere analyse: bij een deel van de scholieren gaan bepaalde gedragingen samen die een voedingsbodemp voor toekomstige problemen kan leggen. Kinderen die vooral uitgeven blijken ook vaak kinderen die zeggen niet altijd genoeg geld te hebben, extra geld aan hun ouders te vragen of zelfs geld te lenen. Wanneer deze kenmerken samengaan, spreken we van voortekenen van problematisch gedrag. Dat is het geval bij ongeveer 6 procent van de kinderen.²⁷ Hoewel jongens in deze groepen iets vaker voortekenen van problematisch gedrag vertonen dan meisjes, is het verschil niet groot genoeg om er belang aan te hechten. Voortekenen van problematisch gedrag nemen wel duidelijk toe met de leeftijd: het percentage loopt op van 3 procent bij de 8-jarigen, ruim 6 procent bij de 9-jarigen naar bijna 10 procent bij de 10-jarigen.

Verklaring van financieel gedrag

Wat zijn de belangrijkste voorspellers van financieel gedrag, wanneer we zowel naar de achtergrondkenmerken kijken als ook naar de kenmerken van de opvoeding (verantwoordelijkheid) en naar ‘kennis, bewustzijn en motivatie’ van de kinderen zelf? In tabel 4.6 staan deze voorspellers gerangschikt naarmate zij invloed hebben op het betreffende gedrag.²⁸

Of kinderen hun geld vooral uitgeven dan wel vooral sparen komt in de eerste plaats door hun motivatie om te sparen. Degenen die hun geld uitgeven vinden sparen niet belangrijk. Daarnaast mogen zij van hun ouders ook vaker zelf beslissen wat ze met hun geld doen. Het extra geld vragen komt vooral voor bij kinderen die zeggen dat hun geld door hun ouders wordt aangevuld wanneer ze te weinig hebben.²⁹ Ook zij zien doorgaans niet het belang van sparen in en mogen zelf beslissen over hun uitgaven. Bij het lenen van geld speelt het krijgen van zakgeld een rol. Aangenomen mag worden dat dit komt omdat kinderen met zakgeld het geleende bedrag kunnen terugbetalen. Opvallend is dat het lenen ook vaker voorkomt bij kinderen van wie de ouders geneigd zijn extra geld te geven en bij kinderen in twee-oudergezinnen.

Tabel 4.6 – Voorspellers van financieel gedrag (groepen 5 en 6)*

	vooral uitgeven (i.t.t. sparen)	extra geld vragen	wel eens geld lenen	problematisch gedrag
1	vindt sparen niet belangrijk	geld aangevuld door ouders	krijgt zakgeld	vindt sparen niet belangrijk
2	mag vooral zelf beslissen	mag vooral zelf beslissen	geld aangevuld door ouders	mag vooral zelf beslissen
3		vindt sparen niet belangrijk	woont in twee-oudergezin	leeftijd (ouder)
4			heeft andere inkomsten	

De voorspellers van problematisch gedrag zijn zowel bij het kind zelf te vinden – vindt sparen niet belangrijk – als bij de ouders. Kinderen die zelf mogen beslissen lopen een groter risico. Maar daarnaast blijkt leeftijd ook onafhankelijk van opvoeding en financieel bewustzijn een voorspeller te zijn. Naarmate kinderen ouder worden neemt de kans op problematisch gedrag vanzelf toe. De voorspelbaarheid van financieel problematisch gedrag is in deze leeftijdsfase overigens nog vrij gering.

²⁷ Drie procent voldoet aan elk van de vier kenmerken, maar we gaan uit van een iets ruimere definitie. Het gaat dan om kinderen die het meeste van hun geld uitgeven, wel eens geld lenen en hetzij extra geld vragen, hetzij aangeven vaak te weinig geld te hebben.

²⁸ Ook deze analyses hebben plaatsgevonden op basis van logistische regressieanalyses. De verklaarde variantie is respectievelijk 8%, 7%, 9% en 9%.

²⁹ Bij het voorspellen van de gedragsvariabelen is de factor ‘vindt ouders vrijgevig’ vervangen door het item ‘als ik te weinig geld heb, krijg ik dat wel van mijn ouders’, dat deel van deze factor uitmaakt. In de factor speelt ook het antwoord ‘krijg extra geld van mijn ouders’ een rol, maar omdat dit kenmerk is vastgesteld met dezelfde vraag waarmee ook het vragen van extra geld is gemeten, bestaat het risico van contaminatie.

4.6 Samenvattend profiel van scholieren in groepen 5 en 6

Samengevat is het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren in de groepen 5 en 6 van het basisonderwijs, dus in de leeftijd van 8 tot en met 10 jaar, als volgt.

Sociale context

- Negen van de tien scholieren in de leeftijd van 8 tot en met 10 jaar heeft inkomsten. Tien procent doet het dus zonder. De meest voorkomende vorm is het krijgen van zakgeld (driekwart), maar ook zelf wat bijverdienen komt op die leeftijd veel voor (60 procent).
- De meest populaire bestedingen zijn speelgoed, (computer) spellen en sport- en hobby-artikelen. Er is verschil in bestedingspatroon tussen jongens en meisjes. Onder de laatsten zijn er veel die geld uitgeven aan boeken en vrij weinig die (computer)spellen kopen.
- Eén op de drie kinderen in deze leeftijdsgroep geeft aan de nodige vrijheid te krijgen bij de besteding van hun geld. Zij krijgen een eigen verantwoordelijkheid. Allochtone kinderen krijgen vaker eigen verantwoordelijkheid dan autochtone kinderen.
- Een kwart van de kinderen beleeft hun ouder(s) als vrijgevig als zij om extra geld vragen.

Financieel inzicht

- Hoewel meisjes over het algemeen bij kennisvragen niet slechter presteren dan jongens, gaat dat niet op voor geldzaken. Daar zijn het eerder de jongens die beter scoren; dat geldt voor elk leeftijdsjaar.
- Tweederde deel van de kinderen van 8-10 jaar vindt sparen belangrijk.
- Zo'n veertig procent van de kinderen in deze leeftijd is financieel gemotiveerd: zij willen meer weten over geld.
- De tendens is zichtbaar dat het financieel inzicht (in termen van bewustzijn en motivatie) bij allochtone kinderen groter is dan bij autochtone kinderen. Spaarzin neemt toe met de leeftijd, maar dat komt vooral door het toenemend bijverdienen.

Financieel gedrag

- Een kwart van de scholieren in de leeftijd van 8 tot en met 10 jaar geeft het geld dat zij hebben (zakgeld; bijverdiensten) vooral uit. Driekwart juist niet: zij sparen. Spaarzin komt bij 8-10 jarigen dus vaker voor dan uitgavedrang.
- Bij zes procent treden voortekenen op van problematisch financieel gedrag. Van voortekenen is sprake wanneer geld uitgeven, niet altijd geld genoeg hebben en regelmatig extra geld vragen of lenen als patroon optreden.

Samenhang inzicht en gedrag

- Het optreden van voortekenen van problematisch financieel gedrag hangt vooral samen met een tekort aan financieel bewustzijn en met de opvoedingsstijl rond geld.
- Kinderen die het geld dat zij hebben vooral uitgeven onderscheiden zich van kinderen die vooral sparen, en wel in financieel bewustzijn ('sparen is niet belangrijk') en in het zelf mogen beslissen wat zij met het geld doen.
- Er is de tendens dat kinderen die eigen inkomsten hebben daarbovenop – in vergelijking met kinderen die geen zakgeld krijgen – vaker geld lenen en hun inkomsten aangevuld krijgen door de ouders. Dit duidt op een zekere tweedeling waarbij de ene groep stelselmatig geld nodig heeft, in tegenstelling tot de andere groep. Anders gezegd: er bestaat de tendens tot cumulatie.

5

Leerlingen van groep 7 en 8 in het basisonderwijs

5.1 Inleiding

In de groepen 7 en 8 is de vragenlijst ingevuld door 1.108 kinderen, met iets meer meisjes (52 procent) dan jongens. Gemiddeld zijn deze kinderen ruim elf jaar. Meer dan 80 procent woont in een gezin met twee ouders. Het percentage kinderen dat aangeeft zich tot een allochtone bevolkingscategorie te rekenen is hetzelfde als in de lagere groepen (7 procent), het percentage dat het antwoord op deze vraag schuldig blijft is met 6 procent wat lager. Dat impliceert dat 87 procent van deze kinderen heeft ingevuld zich als Nederlander te beschouwen.

Voor een deel zijn aan deze kinderen dezelfde vragen gesteld als in de lagere groepen, maar daarnaast zijn er ook vragen toegevoegd. De nieuwe vragen hebben betrekking op de mate waarin kinderen zich bij hun aankopen laten beïnvloeden door klas- of leeftijdsgenoten ('peers') en door de reclame. Verder zijn er twee kennisvragen toegevoegd en zijn er aanvullende vragen gesteld om bewustzijn, motivatie en gedrag in verband met het omgaan met geld te meten.

5.2 Inkomsten en uitgaven

Inkomsten bij scholieren in groepen 7 en 8

In de groepen 7 en 8 krijgt meer dan 80 procent zak- en/of kleedgeld, bijna altijd op een vaste dag in de week. De percentages leerlingen die aangeven ook zelf geld te verdienen door klusjes uit te voeren en of die nog andere inkomsten melden, liggen een fractie lager dan in de lagere groepen. Minder dan 5 procent van de leerlingen heeft bij elk van de drie vragen ingevuld geen inkomsten te hebben. De opgegeven bedragen lopen sterk uiteen; meestal gaat het nog om betrekkelijk kleine bedragen. Het percentage scholieren dat zak- en kleedgeld krijgt, bijverdient en andere inkomsten ontvangt verschilt nauwelijks van dat in de lagere groepen.

Populaire uitgaven

In tabel 5.1 staat weergegeven waaraan deze leerlingen hun geld uitgeven. Het percentage in de laatste kolom bepaalt de volgorde.

Uitgaven voor computergames zijn in deze leeftijdscategorie het meest populair. Speelgoed is (in vergelijking met groepen 5 en 6) gezakt naar de derde plaats. Onveranderd is dat er méér jongens zijn die aan deze zaken – en dat geldt ook voor sport- en hobby-spullen – geld uitgeven dan meisjes. Ook in deze groepen 7 en 8 besteden meisjes vaker aan boeken en verzorgingsartikelen.

Tabel 5.1 – Waaraan wordt in groepen 7 en 8 geld uitgegeven (% heel veel en veel)?

	jongens	meisjes	totaal
(computer)spellen, games	38%	8%	22%
sport- en hobby-spullen	18%	11%	15%
speelgoed	21%	8%	14%
boeken, iets om te lezen	9%	16%	13%
kleren, schoenen	9%	12%	11%
uitgaan, leuke dingen doen	10%	11%	10%
muziek, film	11%	8%	9%
mobiele telefonie	9%	8%	9%
verzorgingsartikelen	2%	11%	7%
snoep/ andere lekket dingen	7%	4%	6%
uitgaan en communicatie*	7%	11%	9%

*gemiddeld over vier uitgave-posten

Door die grotere uitgaven aan verzorgingsartikelen en kleren en schoenen, zijn hun uitgaven voor het blok 'uitgaan en communicatie' ook hoger dan bij de jongens. Het deel van de kinderen dat hieraan geld uitgeeft, is nauwelijks groter dan in de lagere groepen.

Tabel 5.2 – (Financiële) zelfstandigheid, naar achtergrondkenmerken

	mag zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig	waarde van geld geleerd	beïnvloed door 'peers'	beïnvloed door reclame	kiest zelf
totaal (n=1.108)	41%	29%	59%	20%	21%	71%
jongens	44%	30%	63%	22%	22%	71%
meisjes	38%	27%	55%	18%	20%	71%
	*		*	*		
10 jaar	36%	25%	55%	18%	23%	67%
11 jaar	40%	29%	58%	20%	20%	72%
12 jaar	47%	31%	64%	21%	19%	73%
	*				*	
twee-oudergezin	39%	28%	58%	19%	20%	71%
eenoudergezin	50%	33%	64%	23%	25%	72%
	*			*	*	
autochtoon	41%	27%	60%	20%	20%	71%
allochtoon	41%	48%	62%	20%	24%	78%
		**				

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: het verschil tussen de percentages is dermate groot dat de statistische kans op dat verschil maximaal slechts 5 respectievelijk 1 procent bedraagt. Daarmee is sprake van een statistisch significant verschil.

5.3 (Financiële) zelfstandigheid

Bij de leerlingen in de groepen 5 en 6 hebben we het socialiseren tot financiële zelfstandigheid nog hoofdzakelijk opgevat als een zaak tussen ouders en kinderen. Vanaf de hogere groepen in het basisonderwijs besteden we ook aandacht aan de oriëntatie op de 'peergroep'. De verwachting is immers dat de 'peergroep' wat bepaalde aspecten van het omgaan met geld betreft, naarmate kinderen ouder worden steeds meer de rol van de ouders gaat overnemen. Ook de reclame speelt daarbij vermoedelijk een belangrijke rol. We hebben daarom zowel een aantal vragen gesteld over de mate waarin kinderen zich bij hun aankopen laten beïnvloeden door leeftijdsgenoten als over de reclame.³⁰

Tegelijkertijd kregen zij de mogelijkheid om aan te geven dat ze zich niet laten beïnvloeden en alleen maar artikelen kopen omdat ze die zelf graag willen hebben. Wat de relatie met de ouders betreft hebben we deze kinderen nog gevraagd of hun ouders hen de waarde van geld goed hebben bijgebracht. Daarnaast zijn de vragen die gesteld zijn aan de leerlingen van groep 5 en 6 ook aan deze leerlingen voorgelegd.

Ook bij het zelf mogen beslissen en mening over de vrijgevigheid van de ouders gaan de uitkomsten in grote lijnen in dezelfde richting als in de lagere groepen. Jongens en kinderen die opgroeien in een eenoudergezin zeggen vaker dat ze zelf mogen beslissen. Wat de leeftijd betreft zien we bij het zelf mogen beslissen een stijging vanaf elf jaar terwijl dat percentage bij jongere kinderen op hetzelfde niveau ligt. Allochtone kinderen onderscheiden zich in dit opzicht niet terwijl ze dat wel doen bij het vrijgeviger vinden van hun ouders. Jongens zich positiever dan meisjes waar het gaat over het door de ouders bijgebracht krijgen van de waarde van geld. Een positief oordeel hierover lijkt toe te nemen met de leeftijd.

Verreweg de meeste kinderen zeggen alleen maar artikelen te kopen die zij zelf graag willen hebben zonder beïnvloed te zijn door 'peers' of reclame³¹. Van frequente externe beïnvloeding willen zij niets weten. De literatuur zegt echter dat de invloed van reclame en 'peers' heel groot is. De vraag is of de kinderen zich van deze invloed niet bewust zijn dan wel of zij die invloed niet willen erkennen. Voor advies bij dure aankopen hebben de meeste 10-12 jarigen het meeste vertrouwen in hun ouders: 65 procent geeft aan dat hun ouders dan het beste advies geven. Vrienden/vriendinnen komen in dit traject nauwelijks als beste raadgever naar voren (2%), evenmin als het internet of tijdschriften (1%). Wie de beste raadgever is verschilt vrij vaak van de omstandigheden (20%); 12 procent weet het niet.

³⁰ Op basis van factoranalyse blijkt dat kinderen deze zaken onderscheiden. De factor 'beïnvloed door 'peers' wordt gevormd door drie koopmotieven (omdat de klasgenoten het al hebben, omdat je de eerste wilt zijn, omdat je niet wilt achterblijven) en twee uitspraken: 'om erbij te horen moet ik wel geld aan mooie spullen uitgeven' en 'ik kies vaak voor een populair merk als ik iets koop of mag uitkiezen'. De alpha van deze factor die 41% variantie verklaart is .72. De tweede factor 'beïnvloed door reclame' verklaart nog eens 16% variantie en heeft een alpha van .57. Deze factor wordt gevormd door een koopmotief (omdat ik er reclame voor heb gezien) en twee items ('ik wil vaak dingen hebben die ik op de reclame zie' en 'reclame op televisie vind ik leuker dan het nieuws').

³¹ De percentages zijn uiteraard hoger wanneer ook de antwoorden 'soms' meegeteld worden bij de beïnvloeding door 'peers' en door de reclame. Het gaat in dit onderzoek meer om de ontwikkelingen in de percentages dan om de percentages zelf.

Tabel 5.3 – Kennis, bewustzijn en motivatie bij leerlingen in groepen 7 en 8, naar achtergrondkenmerken

	<i>kennis</i>	<i>financieel bewustzijn</i>		<i>financiële motivatie</i>	
	kennisvragen goed	weet altijd hoeveel geld	vindt sparen belangrijk	wil meer weten over geld	vooral andere interesse
totaal (n=1.108)	47%	29%	71%	29%	39%
jongens	50%	32%	72%	33%	38%
meisjes	45% **	27% **	70%	26% *	40%
10 jaar	42%	29%	67%	34%	39%
11 jaar	48%	27%	73%	31%	38%
12 jaar	50% *	31%	71%	25% *	41%
twee-oudergezin	47%	28%	72%	29%	38%
eenoudergezin	48%	33% *	68%	33%	41% *
autochtoon	48%	29%	71%	29%	39%
allochtoon	45%	28%	73%	27%	38%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 5.2

5.4 Kennis, bewustzijn en motivatie

Kennis

Aan de leerlingen in de groepen 7 en 8 zijn vier kennisvragen gesteld. Zoals te verwachten zijn de twee vragen die ook in de lagere groepen zijn gesteld, door deze leerlingen beduidend beter beantwoord; 77 procent weet in welk land met dollars wordt betaald en 71 procent weet dat een spaarrekening rente oplevert. Bij de twee nieuwe vragen – die allebei op inflatie betrekking hebben –, zijn er maar weinig goede antwoorden gegeven. Een kwart van de kinderen weet dat de prijzen in de winkels doorgaans omhoog gaan. Slechts 14 procent weet dat het geld dat je in je spaarpot stopt, minder waard wordt.³² De antwoorden op deze twee nieuwe vragen hangen sterk met elkaar samen.³³

Financieel bewustzijn en motivatie

Om de financiële motivatie van de kinderen te meten, maken we gebruik van dezelfde vragen als in de lagere groepen (meer willen weten over geldzaken en de interesse voor financiële zaken). Voor hun financieel bewustzijn gebruiken we ook twee aanvullende vragen die allebei samenhangen met de vraag of kinderen altijd weten hoeveel geld ze hebben. Dat zijn de vragen of zij genoeg kennis hebben over sparen en spaarrekeningen en de vraag of zij altijd genoeg geld hebben om te kunnen kopen wat ze willen. Het woord ‘genoeg’ is hier het gemeenschappelijke. Kinderen die op deze vragen goed scoren, geven blijk van een zelfbewuste instelling, waarbij zij denken hun geldzaken onder controle te hebben. In tabel 5.3 staan de antwoorden weer vermeld voor de hele populatie en voor de subgroepen daarbinnen.

³² Deze laatste vraag luidde: ‘Als je geld in je spaarpot stopt, kun je er dan meestal over een jaar meer of minder of evenveel voor kopen?’ Bij nader inzien zou deze vraag verkeerd geïnterpreteerd kunnen zijn. Kinderen kunnen immers denken dat ze na een jaar meer kunnen kopen, omdat ze gedurende dat jaar steeds meer geld in hun spaarpot stoppen. En daar hebben ze gelijk in. Vanwege de hoge correlatie tussen de twee vragen over inflatie, ligt een verkeerde interpretatie op grote schaal echter niet voor de hand.

³³ Als indicatie voor ‘kennis’ gebruiken we de gemiddelde score bij de vier kennisvragen.

De kennis over financiële zaken hangt samen met leeftijd en geslacht. Jongens hebben de kennisvragen beter beantwoord dan meisjes. Jongens hebben hun geldzaken – naar eigen gevoel althans – ook vaker onder controle dan meisjes. Qua kennis is er geen verschil tussen allochtone en autochtone kinderen, maar dat komt mede door de toevoeging van nieuwe vragen. Allochtone kinderen weten doorgaans wel goed hoeveel geld ze hebben, maar dat betekent nog niet dat ze hun geldzaken onder controle hebben. Verreweg de meeste kinderen vinden het nog belangrijk om te sparen (71 vergeleken met 66 procent in de lagere groepen). De groei met de leeftijd is hier overigens minder duidelijk.

Wat de financiële motivatie betreft zien we in vergelijking met de lagere groepen een opvallende daling van het percentage leerlingen dat meer wil weten over geld (29 procent vergeleken met 41 procent). We zien dat dit percentage ook met het ouder worden afneemt. Bij de twaalfjarigen is nog maar een kwart geïnteresseerd in meer financiële kennis. De antwoorden op de vragen of kinderen andere dingen belangrijker vinden dan geld en zich nog niet zo met geld bezig houden, wijken slechts in geringe mate af van die in de lagere groepen.

Verklaring

In tabel 5.4 wordt vervolgens weer weergegeven hoe financiële kennis, financieel bewustzijn en financiële motivatie samenhang vertonen met de achtergrondvariabelen en de verschillende aspecten van (financiële) zelfstandigheid. Per kolom wordt de volgorde van de voorspellers bepaald door de sterkte van de samenhang.³⁴

Hoewel de kennisvragen – zoals tabel 5.3 liet zien – het beste beantwoord zijn door de jongens en de oudere leerlingen, leveren deze kenmerken geen zelfstandige bijdrage aan de verklaring. Het goed beantwoorden van kennisvragen laat zich vooral verklaren door de mate waarin de kinderen aangeven van hun ouders de waarde van geld te hebben geleerd. Dat komt vermoedelijk omdat de twee kennisvragen die slecht beantwoord zijn, betrekking hadden op het begrijpen van inflatie. Kinderen die de waarde van geld is bijgebracht, hebben minder moeite met het goed beantwoorden van deze vragen dan kinderen waarvoor dat niet geldt.

De rol van de ouders is ook belangrijk bij het voorspellen van het financiële bewustzijn en de financiële motivatie. Kinderen die hoog op deze kenmerken scoren, geven vaker aan dat hun ouders niet vrijgevig zijn en hen de waarde van geld goed hebben bijgebracht. Opmerkelijk is de positieve invloed van de ‘peers’ op het gevoel de geldzaken onder controle te hebben. Bij het meer willen weten over geld spelen geslacht en leeftijd een rol, maar de mate waarin financiële motivatie zich laat voorspellen is op deze leeftijd gering.

Tabel 5.4 – Voorspellers van kennis, financieel bewustzijn en motivatie, naar volgorde van belangrijkheid (groepen 7 en 8)*

	kennisvragen goed	geldzaken onder controle	vindt sparen belangrijk	wil meer weten over geld	vooral andere interesses
1	waarde van geld bijgebracht*	waarde van geld bijgebracht	vindt ouders niet vrijgevig	vooral jongens	waarde van geld bijgebracht
2		beïnvloed door ‘peers’	waarde van geld bijgebracht	vindt ouders niet vrijgevig	
3		vindt ouders niet vrijgevig	heeft bijverdiensten	leeftijd (jonger)	
4		mag vooral zelf beslissen			
5		heeft bijverdiensten			

*Leesinstructie: zie tabel 4.4

³⁴ De totaal verklaarde variantie (Nagelkeke) bij de logistische regressie-analyses bedraagt respectievelijk 4%, 11%, 8%, 3% en 3%.

Tabel 5.5 – Financieel gedrag, naar achtergrondkenmerken (groepen 7 en 8)

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	niet wachten met kopen	kopen zonder nadenken	krijgt kritiek van ouders
totaal (n=1.108)	30%	51%	26%	16%	11%	8%
jongens	29%	55%	23%	18%	11%	10%
meisjes	31%	48%	29%	15%	10%	7%
		*	*	*		
10 jaar	26%	47%	25%	15%	11%	6%
11 jaar	29%	51%	26%	16%	8%	7%
12 jaar	36%	53%	29%	18%	14%	13%
					**	*
twee-oudergezin	30%	50%	26%	16%	10%	7%
eenoudergezin	32%	58%	26%	16%	14%	12%
		*				*
autochtoon	30%	49%	26%	16%	10%	8%
allochtoon	41%	72%	27%	19%	14%	13%
	*	**				

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 5.2

5.5 Financieel gedrag

Aan de vragen die voor de jongere kinderen zijn gebruikt, hebben we hier enkele gedragsvragen toegevoegd. Om te kunnen meten in hoeverre zij hun koopbehoefte onder controle hebben, is hen gevraagd wat ze liever kopen: iets dat minder mooi, is maar wat ze direct kunnen kopen of iets wat mooier is, maar waar ze nu nog te weinig geld voor hebben. We vermelden in tabel 5.5 de percentages van degenen die zeggen niet te kunnen wachten. Daarnaast laat de tabel zien welk deel van de leerlingen regelmatig iets zegt te kopen zonder na te denken en welk deel van hun ouders te horen krijgt dat ze te veel uitgeven.

Dertig procent van de kinderen zegt dat zij hun geld vooral uitgeven. De tabel laat zien dat dit percentage oploopt met de leeftijd. Allochtone kinderen onderscheiden zich nu van hun autochtone klasgenoten door meer geld uit te geven. Dat ze vaker extra geld aan hun ouders vragen, constateerden we ook al bij kinderen uit groep 5 en 6. Daarnaast zijn jongens weer eerder geneigd extra geld te vragen dan meisjes, terwijl meisjes vaker geld lenen.

Bij de drie nieuwe gedragskenmerken (laatste drie kolommen in tabel 5.5) is de trend dat het niet kunnen wachten met kopen, het kopen zonder na te denken en het kritiek krijgen van ouders vaker voorkomt naarmate kinderen ouder worden. Hoewel sommige verschillen ook op toeval kunnen berusten, lijken jongens, allochtone leerlingen en kinderen uit eenoudergezinnen deze vormen van gedrag naar verhouding het vaakst te vertonen.

Voortekenen van problematisch financieel gedrag

Deze drie aspecten van gedrag zijn samengevoegd om zicht te krijgen op het vóórkomen van mogelijke voorbodes van problematisch gedrag in deze leeftijdsgroepen. Het gemiddelde percentage komt dan uit op 12 (jongens 13 procent, meisjes 11 procent) en 12-jarigen vaker dan hun jongere klasgenoten. Ook bij kinderen die opgroeien in eenoudergezinnen en bij allochtone kinderen ligt het percentage boven het gemiddelde (respectievelijk 14 en 15 procent).

Verklaring van financieel gedrag

In tabel 5.6 worden de voorspellers getoond van de drie eerstgenoemde aspecten van gedrag in tabel 5.5 alsmede van ‘problematisch gedrag’.³⁵

Of kinderen het zelf belangrijk vinden om te sparen is ook hier de belangrijkste voorspeller van het uitgeven van het eigen geld. De opvoeding speelt in zoverre mee dat kinderen die zelf mogen beslissen, eerder geneigd zijn hun geld uit te geven. Wat zij van hun ouders geleerd hebben over de waarde van geld, speelt geen enkele rol. De invloed van hun klas- en leeftijdsgenoten daarentegen wel, maar deze invloed komt pas op de vierde plaats. Dat is ook het geval bij het vragen van extra geld en het lenen van geld. Het vragen van extra geld komt vooral voor bij leerlingen die slecht gescoord hebben bij de kennisvragen en bovendien weinig controle hebben op hun geldzaken. Een allochtone herkomst – die in tabel 5.5 al sterk bepalend bleek – moet daarbij niet worden uitgevlakt, en dat geldt ook voor het geslacht: jongens zijn op deze leeftijd meer geneigd om extra geld te vragen dan meisjes.³⁶ Zoals we in tabel 5.5 ook reeds zagen zijn meisjes eerder geneigd geld te lenen. Deze tabel laat zien dat het lenen van geld vooral samenhangt met de invloed van de reclame. Opvallend is dat het lenen vaker voorkomt bij kinderen van wie de ouders ook tekorten willen aanvullen en bij kinderen met eigen bijverdiensten. Dit laatste komt waarschijnlijk omdat zij het geleende geld dan gemakkelijker kunnen terugbetalen.

Bij problematisch gedrag zijn de laatste drie voorspellers dezelfde als bij de jongere kinderen. Maar deze worden hier wat belang betreft voorbijgestreefd door twee zaken die we bij de jongere kinderen niet of niet op dezelfde wijze hebben gemeten: het gevoel controle te hebben op de eigen geldzaken en de invloed van klas- en leeftijdgenoten.

Tabel 5.6 – Voorspellers van financieel gedrag, in volgorde van belangrijkheid (groepen 7 en 8)*

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	problematisch gedrag
1	vindt sparen niet belangrijk	heeft laag kennisniveau	beïnvloed door reclame	weinig controle op geldzaken
2	mag vooral zelf beslissen	vooral allochtoon	geld aangevuld door ouders	beïnvloed door ‘peers’
3	heeft geen andere interesses	weinig controle op geldzaken	heeft bijverdiensten	mag vooral zelf beslissen
4	beïnvloed door ‘peers’	beïnvloed door ‘peers’	beïnvloed door ‘peers’	vindt sparen niet belangrijk
5	vooral allochtoon	beïnvloed door reclame	waarde van geld niet geleerd	leeftijd (ouder)
6		geld aangevuld door ouders	vooral meisjes	
7		vindt sparen niet belangrijk		

* Leesinstructie: zie tabel 4.4

³⁵ De verklaarde variantie bij de logistische regressie-analyse bedraagt respectievelijk 19%, 18%, 12%, en 13%. Om contaminatie te voorkomen hebben we hierbij niet de factor ‘vrijgevege ouders’ gebruikt, maar het item ‘als ik te weinig geld heb, krijg ik dat wel van mijn ouders’. In de tabel heet dat ‘geld aangevuld door ouders’.

³⁶ Uit de tabel is dat overigens niet af te lezen, omdat we hier maar zeven van de tien significante voorspellers hebben opgenomen. Het geslacht komt pas op de tiende plaats na het hebben van bijverdiensten en het krijgen van zakgeld.

5.6 Samenvattend profiel van scholieren in groepen 7 en 8

Samengevat is het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren in de groepen 7 en 8 van het basisonderwijs – gemiddeld 11 jaar – als volgt.

Sociale context

- Hooguit 5 procent van scholieren in de groepen 7 en 8 stelt het zonder eigen inkomsten.
- Bij jongens springen er qua besteding drie soorten artikelen eruit: (computer)games, hobby-artikelen en speelgoed. Bij meisjes is nauwelijks sprake van een top-artikel afgezien misschien van besteding aan boeken.
- Slechts een minderheid van 20 procent geeft aan dat hun koopgedrag vaak sterk beïnvloed wordt door ‘peers’ of reclame. Het overheersende patroon is ‘alleen dat kopen wat ik zélf graag wil hebben’ (71%).
- De groep die bij het besteden van geld verantwoordelijkheid krijgt van de ouders is minder dan de helft (41%). Jongens lijken iets vaker die aanzet tot financiële zelfstandigheid te krijgen dan meisjes.

Financieel inzicht

- Vragen die betrekking hebben op inflatie worden door slechts weinig kinderen goed beantwoord. Het besef van inflatie bij 10-12 jarigen kan daarom slecht genoemd worden.
- Een opvoeding waarin de waarde van geld wordt bijgebracht loont: het kennisniveau rond geldzaken blijkt dan hoger dan indien de ouders, althans in de beleving van het kind, de waarde van geld niet goed hebben bijgebracht.
- Zeventig procent van de scholieren in de groepen 7 en 8 vindt sparen belangrijk. Er is geen verschil in dat opzicht tussen demografisch te onderscheiden subgroepen. De opvoedingsstijl maakt wél verschil: kinderen van vrijgevige ouders en van ouders die de waarde van geld niet goed bijbrengen vinden sparen minder belangrijk.
- Het aantal kinderen dat gemotiveerd is meer te willen weten over geld is niet bijzonder groot (minder dan een derde van de scholieren in groep 7 en 8).
- Het financieel inzicht verschilt niet duidelijk voor subgroepen.

Financieel gedrag

- Zeventig procent van de scholieren in de groepen 7 en 8 zet het geld dat zij hebben (zakgeld; bijverdiensten) vooral op een spaarrekening; bij dertig procent is de uitgavedrang groter dan de spaarzin.
- Eén á twee op de tien koopt impulsief of koopt iets dat weliswaar nog minder mooi is maar waar wel het geld voor is.
- Bij twaalf procent kan gesproken worden van het optreden van voortekenen van problematisch financieel gedrag.

Samenhang inzicht en gedrag

- Het optreden van voortekenen van problematisch financieel gedrag vindt zijn oorsprong in zowel in een tekort aan financieel bewustzijn, de opvoedingsstijl (tot financiële zelfstandigheid) als het zich laten beïnvloeden door klas- en leeftijdsgenoten.
- Kinderen die het geld dat zij hebben vooral uitgeven onderscheiden zich van kinderen die vooral sparen, en wel in financieel bewustzijn (‘sparen is niet belangrijk’), weinig interesse in financiële zaken en in het zelf mogen beslissen wat zij met het geld doen.
- Weinig kennis van geldzaken is de sterkste voorspeller van de gewoonte om – buiten eventueel eigen verdiensten – extra geld aan de ouders te vragen.
- Ook hier zijn er aanwijzingen voor invloeden die cumuleren tot het lenen van geld (terwijl de persoon wel eigen bijverdiensten heeft). Tekort aan geld wordt aangevuld door de ouders en de waarde van geld is niet aangeleerd. Deze scholieren zijn bovendien gevoelig voor beïnvloeding door reclame en door klas- en leeftijdsgenoten. Hier is sprake van een consistent patroon.

6

Leerlingen van klas 1 en 2 in het voortgezet onderwijs

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk maken we gebruik van de antwoorden van 586 leerlingen uit eerste en tweede klassen in het voortgezet onderwijs. Van hen zit 57 procent in een vmbo-klas (inclusief praktijkonderwijs) en 43 procent in een havo- of vwo-klas. Die verdeling komt in grote lijnen overeen met de werkelijke verdeling. In beide sectoren is echter wel sprake van een oververtegenwoordiging van jongens (respectievelijk 59 en 56 procent).³⁷ Gemiddeld zijn de leerlingen in het vmbo 13,4 jaar en in het havo-vwo-segment 12,8 jaar. De vmbo-leerlingen wonen minder vaak in een twee-oudergezin dan de havo-vwo-leerlingen (80 versus 87 procent). In 70 procent van de gevallen hebben beide ouders betaald werk. Driekwart van de vmbo-leerlingen en bijna 80 procent van de havo-vwo-leerlingen rekent zich tot de Nederlanders. Het aandeel van de Turkse en Marokkaanse leerlingen ligt in beide sectoren rond de 10 procent. De rest noemt een andere nationaliteit of weet het niet (1 procent).

Voor een deel zijn aan deze kinderen dezelfde vragen gesteld als in het basisonderwijs, maar daarnaast zijn er ook vragen toegevoegd. De nieuwe vragen hebben onder meer betrekking op een tekort in vaardigheden om met geld om te gaan en op de behoefte aan meer informatie over verschillende financiële zaken. Daarnaast kregen de leerlingen in het voortgezet onderwijs vragen voorgelegd over kopen via internet, het hebben van schulden en het meedoen aan spelletjes om geld. Verder zijn er twee kennisvragen toegevoegd.

6.2 Inkomsten en uitgaven

Inkomsten bij 1^e en 2^e klassers

In de twee laagste klassen van het voortgezet onderwijs heeft 87 procent van de leerlingen aangegeven dat ze zak- en/of kleedgeld krijgen; 57 procent meldt bijverdiensten en 43 procent andere inkomsten. Slechts 3 procent heeft echter bij elk van de bronnen geen inkomsten. Jongens melden vaker bijverdiensten dan meisjes maar de meest bepalende factor is hier de leeftijd: terwijl van de 13-jarigen nog 53 procent melding maakt van bijverdiensten is dat bij de 14-jarigen al 68 procent. Dat leerlingen van hun ouders zak- en/of kleedgeld krijgen neemt met het ouder worden nauwelijks af, maar het gebeurt wel minder vaak op een vaste dag. Met de leeftijd stijgt ook het percentage betaalrekeningen terwijl het percentage spaarrekeningen afneemt. Het merendeel van de allochtone leerlingen heeft helemaal geen rekening, terwijl ze hun zak- en kleedgeld meestal ook niet op een vaste dag krijgen.

Populaire uitgaven

In tabel 6.1 wordt aangegeven waaraan deze leerlingen hun geld uitgeven. De hoogte van het percentage in de laatste kolom bepaalt weer de volgorde van de categorieën.

Tabel 6.1 – Waaraan wordt door 1e-2e klassers geld uitgegeven (% heel veel, veel)?

	jongens	meisjes	totaal
kleren, schoenen	27%	42%	35%
uitgaan, leuke dingen doen	23%	37%	30%
verzorgingsartikelen	8%	33%	20%
(computer)spellen, games	33%	6%	20%
mobiele telefonie	17%	18%	18%
muziek, film	19%	14%	17%
snoep/ andere lekkere dingen	17%	20%	17%
sport- en hobby-spullen	24%	7%	16%
boeken, iets om te lezen	4%	9%	7%
speelgoed	5%	2%	4%
uitgaan en communicatie*	19%	33%	25%

*gemiddeld over vier uitgave-posten

In vergelijking met het basisonderwijs (tabel 5.1) is de volgorde nagenoeg sterk gewijzigd. Speelgoed en boeken – die in het basisonderwijs nog op de derde en vierde plaats stonden – zijn gezakt naar de achterhoede. De computerspellen staan bij de jongens nog steeds op de eerste plaats, maar in het totaal staan ze nu ex aequo derde. Vooral door toedoen van de meisjes zijn kleren en schoenen en uitgaan gestegen naar de topposities. De gemeenschappelijke factor ‘uitgaan en communicatie’ – waarin zoals eerder aangegeven ook verzorgingsartikelen en mobiele telefonie zijn opgenomen – is in vergelijking met het basisonderwijs ongeveer verdrievoudigd (zie totaalkolom) betreft. Een verdrievoudiging zien we ook bij de uitgaven voor ‘snoep en andere lekkere dingen’ (van 6 naar 17 procent).

³⁷ Voor de ondervertegenwoordiging van meisjes is een weging toegepast.

Tabel 6.2 – (Financiële) zelfstandigheid, naar achtergrondkenmerken

	mag zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig	omgaan met geld geleerd	beïnvloed door 'peers'	beïnvloed door reclame	kiest zelf
totaal (n=586)	57%	41%	43%	23%	25%	76%
vmbo	58%	47%	39%	23%	29%	72%
havo-vwo	55%	34% **	47% **	22%	20% **	82% **
jongens	57%	39%	41%	23%	21%	70%
meisjes	56%	44%	44%	22%	28% **	83% **
12 jaar	50%	32%	44%	19%	19%	79%
13 jaar	56%	46%	40%	24%	27%	77%
14 jaar	62% *	42% **	45%	23%	26%	76%
twee-oudergezin	55%	39%	43%	23%	24%	75%
eenoudergezin	62%	49% *	41%	22%	28%	84%
autochtoon	57%	34%	43%	21%	22%	74%
allochtoon	54%	64% **	41%	28% *	34% **	84% *

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: het verschil tussen de percentages is dermate groot dat de statistische kans op dat verschil maximaal slechts 5 respectievelijk 1 procent bedraagt. Daarmee is sprake van een statistisch significant verschil.

6.3 (Financiële) zelfstandigheid

In het blok 'financiële zelfstandigheid' zijn vrijwel geen nieuwe vragen toegevoegd. Het enige verschil is dat we bij het bepalen van de mate waarin kinderen aangeven van hun ouders de waarde van geld te hebben geleerd, nu niet gebruik maken van de antwoorden bij één vraag, maar van enkele vragen die onderling samenhangen. Dat zijn ook de vraag of zij van huis uit hebben leren omgaan met geld en de vraag of er thuis zuinig wordt aangedaan met geld. Tezamen zullen we deze vragen aan duiden met de term 'omgaan met geld geleerd'.³⁸

Het merendeel van de kinderen in de laagste klassen van het voortgezet onderwijs mag zelf beslissen wat zij met hun geld doen. Een aanzienlijke minderheid vindt zijn ouders nogal vrijgevig wanneer hen om meer geld wordt gevraagd. De invloed van leeftijdsgenoten en reclame op hun keuzes wordt echter door een betrekkelijk gering deel van de kinderen toegegeven.³⁹ De overgrote meerderheid zegt alleen maar iets te kopen omdat ze het zelf graag willen hebben. Voor advies bij dure aankopen hebben de meeste 12-14 jarigen het meeste vertrouwen in hun ouders: 56 procent geeft aan dat hun ouders dan het beste advies geven. Vrienden/vriendinnen worden door zes procent als beste raadgever ervaren.

Behalve bij het zelf mogen beslissen en het erkennen van de invloed van 'peers' zijn er echter wel duidelijke verschillen tussen vmbo- en havo-vwo-leerlingen. Vmbo-leerlingen vinden hun ouders niet alleen vrijgeviger, maar ze hebben van hen ook in mindere mate geleerd goed met geld om te gaan. De reclame lijkt bovendien vaker vat op hen te hebben, waardoor zij minder vaak alleen maar kopen wat ze zelf willen hebben. Bij deze laatste twee kenmerken zien we ook dat meisjes anders geantwoord hebben dan jongens. Nu is het echter opvallend dat meisjes niet alleen vaker aangeven door de reclame beïnvloed te zijn, maar ook vaker vinden dat ze alleen maar iets kopen omdat ze het zelf willen hebben.

Zoals te verwachten hangt het zelf mogen beslissen samen met de leeftijd. Dat is ook het geval met het oordeel over de vrijgevigheid van de ouders, maar hier is het verband niet rechtlijnig: de 13-jarigen lijken het meest van hun ouders gedaan te krijgen. Ook kinderen die opgroeien in een eenoudergezin en allochtone kinderen zien vaker kans hun ouders te laten bijspringen in hun financiële problemen. Allochtone kinderen zijn vaker geneigd de invloed van leeftijdsgenoten en reclame te erkennen, maar dat neemt niet weg dat ze nog meer dan de autochtone kinderen zelf beslissen wat ze kopen.

6.4 Kennis, bewustzijn en motivatie

Kennis en vaardigheid

Aan de vier kennisvragen die de hoogste groepen van het basisonderwijs te verwerken kregen, zijn er voor de laagste klassen van het basisonderwijs weer twee toegevoegd. Dat was allereerst een vraag naar de betekenis van de term 'inflatie' en vervolgens een vraag naar de hoogte van de rente: is de rente die je krijgt op een spaarrekening over het algemeen hoger of lager dan de rente die je betaalt voor een lening of zijn beide meestal gelijk? De twee nieuwe vragen zijn door ongeveer het derde deel van de leerlingen goed beantwoord.

Bij de vraag naar het land met de dollar als betaalmiddel is het percentage goede antwoorden licht gestegen ten opzichte van de hoogste klassen van het basisonderwijs: 82 vergeleken met 77 procent. In totaal 69 procent heeft de vraag goed beantwoord of een spaarrekening rente oplevert dan wel dat je de bank voor die rekening moet betalen. Dat geld in je spaarpot minder waard wordt, is bekend bij 21 procent, dat de prijzen in de winkels doorgaans omhoog gaan bij 36 procent. Zoals te verwachten is er bij elk van de vragen een groot verschil tussen de vmbo-leerlingen en de havo-vwo-leerlingen. Voor de kennisscore nemen we het gemiddelde van de zes vragen.

Behalve objectieve kennis is bij deze groepen leerlingen ook hun eigen inschatting van (tekorten in) vaardigheden om met geld om te gaan gemeten. Dat is gedaan met behulp van de vraag wat zij lastig vinden als het om geld gaat.⁴⁰ Ter informatie staat hier weergegeven hoe groot deel van de scholieren in de 1^e en 2^e klassen bepaalde hindernissen ervaart. Veertig procent vindt geen van de genoemde zaken lastig:

• uitkomen met mijn geld	19%
• overzicht houden van mijn geldzaken	17%
• alles op tijd betalen	13%
• me niet laten verleiden door reclame	16%
• prijsbewust zijn	18%

³⁸ Het percentage waarvoor dit geldt is daardoor iets lager geworden (43 vergeleken met 51 procent), maar de verschillen in tabel 7.2 gaan steeds in dezelfde richting als wanneer we van slechts één vraag zouden uitgaan.

³⁹ Zoals in het vorige hoofdstuk al aangegeven, zouden de percentages hoger zijn wanneer ook de antwoorden 'soms' meegeteld worden bij de beïnvloeding door 'peers' en door de reclame.

⁴⁰ Daarbij konden meerdere antwoorden worden aangeklikt uit de reeks 'uitkomen met mijn geld', 'overzicht houden van mijn geldzaken', 'alles op tijd betalen', 'me niet laten verleiden door reclame', 'prijsbewust zijn' en 'anders, nl.' Daarnaast kon worden aangegeven dat men niets lastig vindt als het om geld gaat. Als indicatie voor het ervaren tekort in vaardigheden, gebruiken we het percentage leerlingen dat niet heeft ingevuld dat ze niets lastig vinden.

Financieel bewustzijn en motivatie

Voor het financieel bewustzijn gebruiken we weer de indicator die aangeeft of leerlingen van zichzelf vinden dat zij hun 'geldzaken onder controle' hebben. Daarnaast maken we gebruik van de antwoorden op de vraag of de leerlingen zich zorgen maken of zij later wel genoeg verdienen en op de vraag of zij het belangrijk vinden om te sparen. In plaats van de vraag of zij meer willen weten over geld, hebben we de leerlingen in het voortgezet onderwijs een lijst voorgelegd met twaalf financiële producten of thema's. Daarbij kon worden aangegeven of zij daar nu al meer over zouden willen weten. Omdat de antwoorden heel sterk met elkaar samenhangen hanteren we het gemiddelde bij de twaalf producten als indicatie voor de behoefte aan meer kennis op dit moment.⁴¹ In tabel 6.3 worden de percentages bij het blok 'kennis, bewustzijn en motivatie' weergegeven.

Zoals gezegd is er bij de kennisvragen een groot verschil tussen de scores van vmbo- en havo-vwo-leerlingen. Ook in de laagste klassen van het voortgezet onderwijs blijken jongens de vragen beter beantwoord te hebben dan meisjes, maar opvallender is dat de percentages nu afnemen met de leeftijd, terwijl er in het basisonderwijs sprake was van een stijgende lijn. De score van allochtone leerlingen is nu beduidend lager dan die van de autochtone leerlingen.

We gaan hier ook nog in op de verschillen tussen vmbo- en havo-vwo-leerlingen bij de beantwoording van de drie kennisvragen die op inflatie betrekking hebben. Van de havo-vwo-leerlingen kent ruim de helft de term, in het vmbo is dat minder dan 20 procent. Maar het kennen van de termen betekent nog niet dat zij de kennis ook kunnen toepassen. In het vmbo weten meer leerlingen dat de prijzen doorgaans omhoog gaan dan dat zij de term kennen, in de havo-vwo-klassen geldt het omgekeerde. En dat de havo-vwo-leerlingen het begrip inflatie niet kunnen toepassen, blijkt nog duidelijker uit het feit dat slechts een kwart van hen door heeft dat geld in de spaarpot minder waard wordt.

Gaan we terug naar de tabel dan zien we dat de percentages bij de door de leerlingen zelf ervaren tekorten in vaardigheden weliswaar geen relevante verschillen laten zien, maar wel steeds spiegelbeeldig zijn ten opzichte van de percentages goede antwoorden bij de kennisvragen. Daaruit kan worden afgeleid dat leerlingen met minder kennis het doorgaans ook moeilijker vinden om met geld om te gaan. Dat betekent echter nog niet dat zij behoefte hebben aan meer kennis, want die behoefte is over het algemeen het grootst bij de categorieën die al best van kennis zijn voorzien: havo-vwo-leerlingen en jongens. De allochtone leerlingen vormen hierop een uitzondering.

Tabel 6.3 – Kennis, financieel bewustzijn en motivatie, naar achtergrondkenmerken

	<i>kennis en vaardigheid</i>		<i>financieel bewustzijn</i>		<i>motivatie</i>	
	<i>kennisvragen goed (gem.)</i>	<i>tekort aan vaardigheden</i>	<i>geldzaken onder controle</i>	<i>bezorgd voor later</i>	<i>belangrijk om te sparen</i>	<i>behoefte aan meer kennis</i>
totaal (n=586)	45%	60%	35%	22%	66%	25%
vmbo	36%	62%	33%	24%	63%	23%
havo-vwo	58% **	57%	37%	20%	70%	29% *
jongens	48%	58%	38%	21%	71%	29%
meisjes	43% *	62%	31% **	23%	61% *	22% **
12 jaar	48%	56%	34%	19%	67%	25%
13 jaar	46%	60%	35%	20%	68%	27%
14 jaar	42%	66%	31%	27%	62%	23%
twee-oudergezin	45%	61%	34%	20%	68%	25%
eenoudergezin	46%	56%	35%	30%	59%	29%
autochtoon	47%	58%	33%	18%	66%	23%
allochtoon	39% **	66%	39%	35% **	66%	35% **

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 6.2

⁴¹ De alpha-betrouwbaarheid bedraagt .89. Eventueel kunnen er op basis van factoranalyse twee factoren worden gevormd. De ene factor (alpha .88) bestaat dan uit zaken die naar zekerheid neigen dan wel op iedereen van toepassing zijn (spaarrekeningen, belastingen, pensioenen, verzekeringen en hypotheek), de tweede factor (alpha .83) uit zaken die meer risico's met zich meebrengen voor wie er zich aan waagt (lenen, kopen via internet, kopen op afbetaling, kopen met credit cards, gokken met geld). Twee zaken laden echter op beide factoren: (informatie over) beleggen van geld, en over financiële risico's die je kunt lopen. Door de hoge correlatie tussen beide factoren (.53) hebben we er echter van afgezien beide factoren te onderscheiden.

Wat financieel bewustzijn betreft laat de tabel zien in welke mate de onderscheiden categorieën van zichzelf vinden dat zij hun geldzaken onder controle hebben (genoeg kennis en genoeg geld om te kunnen kopen wat men wil), in welke mate zij zich zorgen maken over later en in welke mate zij het belangrijk vinden om te sparen. De verschillen in deze kolommen laten wel tendensen zien, maar zijn op enkele uitzonderingen na niet groot genoeg om te overtuigen. Een uitzondering betreft het verschil tussen jongens en meisjes in het gevoel geldzaken onder controle te hebben. De voorlaatste kolom laat zien dat jongens op deze leeftijd sparen nog veel belangrijker vinden, maar het relatief lage percentage bij de 14-jarigen doet vermoeden dat die spaarzin afneemt met de leeftijd. Zorgen over hun financiële situatie in de toekomst treffen we vooral aan bij allochtone leerlingen.

Verklaring

Vervolgens hebben we onderzocht door welke andere kenmerken kennis, bewustzijn en motivatie van deze leerlingen vooral bepaald worden. De kenmerken die daarbij gebruikt zijn, zijn de achtergrondkenmerken zoals geslacht, leeftijd en onderwijstype en de kenmerken die beschreven zijn onder de noemer (financiële) zelfstandigheid. In tabel 6.4 staan per kolom de kenmerken genoemd, die bij deze analyses als het meest bepalend uit de bus komen.⁴²

In de eerste kolom is zichtbaar dat kennis vooral samenhangt met het onderwijstype waarop de leerling zit. Het geslacht voegt verder niets meer aan de verklaring toe, ook al is het kennisniveau van jongens hoger dan dat van meisjes zoals we in tabel 6.3 zagen. Een andere samenhang uit die tabel blijft echter wel overeind: wanneer rekening gehouden wordt met het onderwijstype is het kennisniveau van autochtone leerlingen nog steeds hoger dan dat van allochtone leerlingen.

Kijken we vervolgens naar de laatste kolom waarin de voorspelers van de ‘behoefte aan meer kennis’ staan gerangschikt. Hier is herkomst het meest bepalend, gevolgd door geslacht. Het onderwijstype – dat zoals in tabel 6.3 zichtbaar was ook samenhangt met de behoefte aan kennis – voegt niets meer toe aan de voorspelling. In de kolommen 2, 3, 4 en 5 spelen niet de achtergrondkenmerken de hoofdrol, maar de kenmerken we beschreven hebben onder de noemer verantwoordelijkheid. Bij de ‘tekorten in vaardigheden’ – kolom 2 – zijn dat vooral de invloed van ‘peers’ en reclame. Ook de ouders spelen hier een rol, maar dan in meer negatieve zin: leerlingen die het lastig vinden om met geld te om te gaan, hebben dat vaak van hun ouders ook niet geleerd en bovendien vinden ze relatief vaak dat hun ouders vrijgevig zijn. In de drie volgende kolommen is er één gemeenschappelijke factor: de leerlingen die hier hoog op scoren geven wel dat ze van ouders geleerd hebben met geld om te gaan, ook al is deze voorspeller niet altijd de belangrijkste.

Tabel 6.4 – Voorspellers van kennis, bewustzijn en motivatie, in volgorde van belangrijkheid (1e-2e klassers)*

	kennisvragen goed	tekort in vaardigheden	geldzaken onder controle	bezorgd voor later	belangrijk om te sparen	behoefte aan meer kennis
1	vooral havo-vwo	beïnvloed door ‘peers’	omgaan met geld geleerd	beïnvloed door ‘peers’	weinig aan uitgaan/comm	vooral allochtoon
2	vooral autochtoon	beïnvloed door reclame	mag zelf beslissen	omgaan met geld geleerd	niet beïnvloed door reclame	vooral jongens
3		niet geleerd	omgaan met geld jongens	vooral allochtoon	vooral geld geleerd	omgaan met
4		vindt ouders vrijgevig				

* Leesinstructie: Het goed beantwoorden van kennisvragen wordt het meest bepaald door het onderwijsniveau. Rekening houdend met de invloed van onderwijsniveau heeft (in dit geval) het autochtoon/allochtoon zijn als variabele daarbovenop nog significant toegevoegde verklaringskracht.

⁴² Er is gebruik gemaakt van logistische regressie-analyses. De verklaarde variantie (Nagelkerke) is respectievelijk 24%, 9%, 11%, 17%, 13% en 11%.

6.5 Financieel gedrag

Voor het meten van een aantal aspecten van financieel gedrag gebruiken we in deze paragraaf dezelfde kenmerken als bij de leerlingen van de hoogste groepen van het basisonderwijs. De eerste drie kolommen van tabel 6.4 hebben betrekking op zaken die ook al gevraagd zijn aan de lagere groepen in het basisonderwijs.

In de laagste klassen van het basisonderwijs houden de leerlingen die hun geld vooral uitgeven en de leerlingen die vooral sparen elkaar vrijwel in evenwicht. Ook bij het wel eens lenen van geld ligt de scheidslijn vrijwel in het midden. Extra geld vragen wordt door een kleine meerderheid wel eens gedaan, maar drie andere aspecten van gedrag zoals impulsief aankopen worden aanzienlijk minder gemeld.

Opvallend is echter dat er bij 'vooral uitgeven' en 'wel eens geld lenen' geen verschil is tussen vmbo- en havo-vwo-leerlingen en bij de andere aspecten wel. Ook tussen jongens en meisjes zijn er duidelijke verschillen, hoewel die verschillen in de meeste gevallen net niet groot genoeg zijn om de gebruikelijke toetsen te doorstaan. De tendens is echter duidelijk: meisjes in deze klassen geven meer uit, vragen vaker extra geld, lenen vaker, kopen vaker zonder nadenken en melden vaker kritiek van hun ouders. Dat is geheel in lijn met wat we in de vorige paragraaf zagen dat zij minder geneigd zijn om te sparen en vaker van zichzelf vinden dat zij hun geldzaken niet onder controle hebben. Opvallend is wel weer dat jongens iets vaker aangeven hun aankopen niet uit te kunnen stellen.

Ook leeftijd speelt bij de gedragaspecten een rol. Het best komt dat tot uiting bij het niet kunnen wachten met aankopen, het kopen zonder nadenken en het vragen van extra geld. Vooral dit laatste komt relatief vaak voor bij kinderen in eenoudergezinnen en bij kinderen in allochtone gezinnen. Dat extra geld vragen vaker voorkomt bij kinderen in eenoudergezinnen ligt voor de hand. Een flink deel van deze kinderen heeft aangegeven afwisselend bij hun vader en hun moeder te wonen. Zij verkeren in de positie om twee keer extra geld te vragen.

Voortekenen van problematisch gedrag

Voor scholieren in het voortgezet onderwijs zijn drie indicaties voor een mogelijk zich ontwikkelend problematisch gedrag gecombineerd. Dat zijn de items 'mijn ouders vinden dat ik te veel geld uitgeef', 'vaak koop ik zo maar iets zonder dat ik erover heb nagedacht' en 'ik ga anders met mijn geld om dan mijn ouders'⁴³. Van in totaal 15 procent van de jongeren in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs kan gezegd worden dat er voortekenen zijn van problematisch gedrag. Bij 12-jarigen is dat minder het geval dan bij 14 jarigen. Ook treedt dit risico vaker op bij kinderen uit eenoudergezinnen.

Tabel 6.5 – Financieel gedrag, naar achtergrondkenmerken (1e-2e klassers)

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	niet wachten met kopen	kopen zonder nadenken	krijgt kritiek van ouders
totaal (n=586)	48%	57%	49%	21%	17%	12%
vmbo	49%	66%	49%	23%	19%	15%
havo-vwo	48%	46% **	48%	18% *	14%	8% *
jongens	44%	55%	46%	24%	14%	10%
meisjes	53% *	60%	51%	18%	19%	14%
12 jaar	40%	46%	46%	14%	10%	9%
13 jaar	50%	61%	50%	20%	15%	12%
14 jaar	49%	61% *	50%	24% **	26%	14% *
twee-oudergezin	46%	54%	48%	19%	15%	10%
eenoudergezin	55%	70% **	52%	27% *	21%	17%
autochtoon	46%	52%	50%	20%	15%	11%
allochtoon	57% *	74% **	43%	24%	22%	15%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 6.2

⁴³ Deze items laden hoog op één en dezelfde factor met een betrouwbaarheid van .63. Het 'niet wachten met kopen' is niet in deze samengestelde variabele opgenomen, omdat dit de betrouwbaarheid aanzienlijk verlaagt.

Verklaring van financieel gedrag

Onderzocht is wat bij 1e-2e klassers de belangrijkste voorspellers zijn van de verschillende gedragsaspecten. We nemen daarvoor de aspecten in de drie eerste kolommen – vooral uitgeven, extra geld vragen, wel eens geld lenen – alsmede de samengestelde variabele ‘problematisch gedrag’. Als mogelijke voorspellers zijn zowel de sociaal-geografische achtergrondkenmerken ingevoerd als de verschillende aspecten van (financiële) zelfstandigheid, kennis, bewustzijn en motivatie. In tabel 6.6 staan deze voorspellers gerangschikt naarmate zij meer samenhangen met het betreffende gedrag.⁴⁴

Geld uitgeven (in plaats van sparen) hangt sterk samen met het uitgaansleven waar een deel van de jongeren in deze klassen voor het eerst mee in aanraking komt. De invloed van leeftijdsgenoten speelt hier een duidelijke rol, maar ook het eigen financieel bewustzijn: het gaat vooral om kinderen die sparen minder belangrijk vinden en die weinig controle over hun geldzaken hebben.

Opvallend is dat ouders bij de verklaring van geld uitgeven in plaats van sparen geen rol spelen. Zij hebben daar blijkbaar weinig invloed op, in tegenstelling tot de leeftijdsgenoten. Ook bij de andere gedragsaspecten treedt de rol van de ouders veel minder op de voorgrond dan bij de verklaring van bewustzijn. Het lijkt er sterk op dat in deze leeftijdsfase in het bewustzijn de ouderlijke invloed nog wel duidelijk zichtbaar is, maar in het feitelijk gedrag vrijwel niet. En voor zover ouders bij de verklaring van gedrag wel van belang zijn, gaat het niet om hun opvoedende kwaliteiten – het goed leren omgaan met geld – maar om hun vrijgevigheid: extra geld geven wanneer kinderen daarom vragen. Opmerkelijk is dat er voor het extra geld vragen een groot aantal voorspellers is terwijl dat niet het geval is bij het lenen van geld.

In de laatste kolom zien we dat bij het samengestelde kenmerk ‘problematisch gedrag’ de leeftijdsgenoten een hoofdrol spelen. Kinderen met problematisch gedrag erkennen bij zichzelf een tekort aan vaardigheden om met geld om te gaan. Zij blijken zich ook zorgen te maken of zij in de toekomst wel voldoende geld hebben. Aannemelijk is echter dat het zich zorgen maken over hun financiële situatie in de toekomst geen oorzaak is van het problematische gedrag maar juist een gevolg. Dat vermoeden wordt nog versterkt door het gegeven dat – zoals we in tabel 6.4 zagen – het zich zorgen maken over de toekomst vooral voorkomt bij kinderen die van hun ouders geleerd hebben goed met geld om te gaan. Blijkbaar geven zij onder invloed van hun leeftijdsgenoten veel meer uit dan zij op basis van hun opvoeding zouden willen en maken zij zich om die reden zorgen.

Tabel 6.6 – Voorspellers van financieel gedrag, in volgorde van belangrijkheid (1^e-2^e klassers)*

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	problematisch gedrag
1	veel uitgaan en communicatie	veel uitgaan en communicatie	veel uitgaan en communicatie	beïnvloed door ‘peers’
2	niet belangrijk om te sparen	weinig controle op geldzaken	weinig controle op geldzaken	tekort aan vaardigheden
3	beïnvloed door ‘peers’	beïnvloed door ‘peers’		zorgen over toekomst
4	weinig controle op geldzaken	niet belangrijk om te sparen		eenoudergezin
5	vooral vmbo	geld aangevuld door ouders		leeftijd (ouder)
6		tekort aan vaardigheden		
7		vooral vmbo		

* Leesinstructie: zie tabel 6.4

⁴⁴ De verklaarde variantie bedraagt respectievelijk 31%, 30%, 9% en 28%. Om contaminatie te voorkomen maken we bij de voorspelling van ‘extra geld vragen’ geen gebruik van de factor ‘vrijgevig ouders’, maar van het item ‘als ik te weinig geld heb, krijg ik dat wel van mijn ouders’.

6.6 Risicovol gedrag

Bij de leerlingen van het voortgezet onderwijs zijn behalve over de reeds genoemde aspecten van gedrag ook vragen gesteld over zaken waar grotere risico's aan verbonden zijn. Dan gaat het met name om het spelen om geld en hebben van schulden. Hoewel er niet per se grotere risico's aan zijn verbonden, besteden we in deze paragraaf ook aandacht aan het kopen via internet. Elk van deze drie gedragsaspecten hebben we gemeten met behulp van een samengestelde variabele.⁴⁵ In tabel 6.7 worden de uitkomsten weer gepresenteerd voor de totale populatie en de onderscheiden subgroepen.

Onder scholieren in de klassen 1 en 2 is een groep die zich vaak bezighoudt met risicovolle financiële gedragingen. Het frequent kopen via internet (18%), het vaak hebben van schulden (10%) en het vaak spelen om geld (12%) komen bij deze leerlingen dus meer dan incidenteel voor. Daarnaast is er een groep die zich soms met dergelijke activiteiten bezighoudt (in tabel 6.7 geeft het tussenhaakjes geplaatste cijfer het percentage scholieren weer dat de activiteit soms/vaak verricht).

Er zijn slechts weinig verbanden die niet door het toeval te verklaren zijn. Subgroepen verschillen niet van elkaar als het gaat om artikelen kopen via internet. Het hebben van schulden wordt door leerlingen uit een twee-oudergezin vaker gemeld dan door leerlingen uit een eenoudergezin. Spelen om geld komt vaker voor bij jongens. Het meest opvallende is de invloed van leeftijd. Zoals verwacht kan worden spelen 13-jarigen meer om geld dan 12-jarigen, maar bij de 14-jarigen in deze populatie is dat weer gedaald tot ongeveer hetzelfde niveau als bij de 12-jarigen. Op basis van andere gegevens ligt dat niet in de lijn der verwachtingen. Daarom is de uitkomst bij de 14-jarigen onder de derde- en vierdeklassers van belang.

Van alle scholieren in 1e en 2e klassen van het voortgezet onderwijs vertoont dertig procent één of meer van de drie hiervoor genoemde risicovolle gedragingen. Bij 8 procent gaat dat om minstens twee van de drie vormen van risicovol gedrag.

Tabel 6.7 – Risicovolle gedragingen, naar achtergrondkenmerken (1e-2e klassers)⁴⁶

	kopen via internet	hebben van schulden	spelen om geld
totaal (n=586)	18% (48%)	10% (27%) ⁴⁷	12% (25%)
vmbo	19%	12%	14%
havo-vwo	17%	8%	9%
jongens	18%	11%	15%
meisjes	18%	9%	9%
			**
12 jaar	15%	6%	9%
13 jaar	19%	11%	14%
14 jaar	19%	11%	8%
			**
twee-oudergezin	19%	16%	14%
eenoudergezin	18%	9%	11%
		*	
autochtoon	16%	10%	10%
allochtoon	26%	9%	19%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 6.2

⁴⁵ Kopen via internet bestaat uit vier items die één factor vormen: 'downloaden waarvoor betaald moet worden', 'artikelen zoals mobiele telefoons, I-pods etc', 'artikelen via sites als marktplaats.nl' en 'tickets, bijv. concerten of reizen'. De betrouwbaarheid is .65. 'Spelen om geld' bestaat uit zes items die op dezelfde factor laden: 'kaartspelletjes', 'spellen in een gokhal', 'spelletjes op internet', 'sms-speeltjes', 'telefoonspelletjes op tv' en 'sporttoto of loterijen' (alpha-betrouwbaarheid .85). Bij het hebben van schulden (alpha .95) is gevraagd naar de volgende categorieën: ouders, broers en zussen, vrienden/ vriendinnen, bank (rood staan), cafés/uitgaansgelegenheden, zaken (kopen op afbetaling) en internetbedrijven.

⁴⁶ De in tabel 6.7 niet tussen haakjes geplaatste cijfers staan voor het percentage scholieren dat vaak een dergelijke activiteit verricht.

⁴⁷ Het tussen haakjes geplaatste cijfer geeft het percentage scholieren weer dat hetzij vaak hetzij soms een dergelijke activiteit verricht.

6.7 Samenvattend profiel van scholieren in VO-klassen 1 en 2

Samengevat is het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs – gemiddeld circa 13 jaar – als volgt.

Sociale context

- Met de leeftijd (12-14 jaar) stijgt het percentage jongeren met betaalrekeningen en daalt het percentage dat een spaarrekening heeft.
- Meest populaire uitgavecategorieën zijn kleren/schoenen en uitgaan. Bij meisjes direct gevolgd door verzorgingsartikelen en bij jongens door (computer)games.
- Slechts een kwart voelt zich in het koopgedrag vaak sterk beïnvloed door ‘peers’ of reclame. Het overheersende patroon is ‘alleen dat kopen wat ik zelf graag wil hebben’ (76%).
- Meer dan de helft (57%) krijgt bij het besteden van geld verantwoordelijkheid van de ouders door zelf te mogen beslissen over de besteding. Daarnaast is een aanzienlijk deel van de ouders gewillig bij verzoeken om extra geld. Bij vmbo-leerlingen komt dat laatste vaker voor dan bij leerlingen in havo-vwo.
- Allochtone scholieren geven vaker aan onder invloed te staan van hun omgeving (reclame; ‘peers’) en bovendien zijn hun ouders gewilliger bij verzoeken om extra geld.

Financieel inzicht

- Vrij weinig 1^e-2^e klassers (35%) hebben een juist begrip van het verschijnsel ‘inflatie’. Als het om de praktische toepassing ervan gaat (namelijk het besef dat geld in een spaarpot op den duur minder waard wordt) dan blijken nog minder scholieren (21%) te weten wat inflatie voor hun geld betekent.
- De kennis van geldzaken is bij vmbo-scholieren minder dan bij scholieren op havo-vwo.
- Een substantieel deel van de jongeren (60% van de 1^e en 2^e klassers) ervaart lastige zaken als het om geld gaat. Het gaat dan om vaardigheden als alles op tijd betalen, je niet door reclame laten verleiden en prijsbewust zijn. Het tekort aan dergelijke vaardigheden verschilt nauwelijks per subgroep.
- Een derde deel van de 1^e en 2^e klassers heeft het gevoel geldzaken onder controle te hebben (genoeg kennis van soorten rekeningen en genoeg geld om te kunnen kopen wat men wil). Dat geldt voor jongens wat vaker dan voor meisjes. Een meerderheid heeft dat gevoel dus niet. Een opvoedingsstijl die aandacht schenkt aan het omgaan met geld en verantwoordelijkheid geeft, heeft positieve invloed op de controle die kinderen hebben over geld.
- Tweederde deel van de scholieren in de eerste klassen van het VO vindt sparen belangrijk. Er is in dat opzicht weinig verschil tussen subgroepen; wel vinden meer jongens sparen belangrijk dan meisjes. Het al dan niet vaak uitgaan maakt verschil; vaak uitgaan maakt sparen moeilijk en daardoor wellicht ook minder belangrijk.
- Een minderheid van 22 procent maakt zich zorgen of zij later wel genoeg zullen verdienen. Voor 78 procent geldt dat dus niet. Allochtone scholieren zijn meer dan anderen bezorgd voor later.

Financieel gedrag

- De helft van de scholieren in de eerste klassen van het VO spaart het geld dat zij hebben (zakgeld; bijverdiensten). Bij de andere helft is de uitgavedrang groter dan de spaarzin. Geld lenen komt vrij vaak voor.
- Twee op de tien koopt impulsief of koopt iets dat weliswaar nog minder mooi dan gewenst is maar waar wel het geld voor is. De tendens bestaat dat meisjes meer uitgeven, vaker extra geld vragen, lenen en ook kritiek krijgen van hun ouders.
- Bij 15 procent van de scholieren in de klassen 1+2 in het VO kan gesproken worden van voortekenen van problematisch financieel gedrag.
- Spelen om geld en het aangaan van schulden kan risicovol gedrag genoemd worden. Circa 10 procent van de 1^e-2^e klassers houdt zich daar vaak mee bezig en nog eens zo’n 15 procent soms.

Samenhang inzicht en gedrag

- Ouders blijken een ondergeschikte rol te spelen als het gaat om het financiële gedrag van 1^e-2^e klassers in het voortgezet onderwijs. In de sociale omgeving zijn het veeleer leeftijd- en klasgenoten die een rol van betekenis spelen. Ouders bleken met hun opvoedingsstijl wel een rol van betekenis te spelen waar het ging om het financieel bewustzijn van kinderen.
- Een bestedingspatroon gericht op uitgaan is de meest bepalende factor voor financieel gedrag in de zin van geneigdheid tot uitgeven (in plaats van sparen) en bij gelegenheid extra geld vragen of lenen. ‘Uitgaan’ bergt een cluster van koopmotieven in zich (kleding, mobiele telefonie enz.). Versterkt door de omgeving (‘peers’) en een bepaald financieel bewustzijn (de houding dat sparen niet belangrijk is) is dit deel van de jongeren qua type tegengesteld aan hen die vooral sparen.
- De groep bij wie voortekenen van problematisch financieel gedrag optreedt is gevoelig voor beïnvloeding door de sociale omgeving (leeftijdgenoten beduidend meer dan ouders) en ervaart ook een tekort aan financiële vaardigheden.
- Problematisch gedrag hangt ook samen met zorgen over de financiële toekomst c.q. over het kunnen continueren van op uitgaan gerichte bestedingen. Aannemelijk is dat deze zorg een gevolg is van het financiële gedrag dat gericht is op uitgeven in plaats van sparen.

7

Leerlingen van klas 3 en 4 in het voortgezet onderwijs

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we de gegevens van 578 leerlingen uit de derde en vierde klassen van het voortgezet onderwijs. Van hen zit 51 procent in een vmbo-klas (inclusief praktijkonderwijs) en 49 procent in een havo- of vwo-klas. Die verdeling wijkt iets af van de werkelijke verdeling. In beide sectoren zijn jongens in de steekproef iets oververtegenwoordigd⁴⁸ (53 procent op het vmbo en 59 procent op het havo/vwo).

Gemiddeld zijn leerlingen in het vmbo 15,5 jaar en in het havo-vwo-segment 15,1 jaar. Vmbo-leerlingen wonen minder vaak in een twee-oudergezin dan havo-vwo-leerlingen (76 versus 86 procent). Er zijn wat verschillen betreffende de werksituatie van de ouders: 66 procent van de vmbo-leerlingen en 79 procent van de havo-vwo-leerlingen hebben ouders die beiden betaald werk verrichten. Tachtig procent van de vmbo-leerlingen en bijna 90 procent van de havo-vwo-leerlingen rekent zich tot de Nederlanders. Het aandeel van de Turkse en Marokkaanse leerlingen ligt in het vmbo op 9 procent en op het havo-vwo rond de 3 procent. De rest noemt een andere nationaliteit of weet het niet.

Aan deze leerlingen zijn grotendeels dezelfde vragen gesteld als in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs. Wel zijn er nog enkele houdingsvragen en twee kennisvragen toegevoegd.

7.2 Inkomsten en uitgaven

Inkomsten

In de derde en vierde klassen van het voortgezet onderwijs krijgt 88 procent van de leerlingen zak- en/of kleedgeld. Dat leerlingen zak- en/of kleedgeld krijgen neemt iets af met de leeftijd; 93 procent van de 14- en 15-jarigen maakt er melding van, terwijl dit bij 16-jarigen maar 85 procent is. Ook gebeurt het krijgen van zakgeld minder vaak op een vaste dag naarmate leerlingen ouder worden.

De meeste leerlingen hebben naast zak- en/of kleedgeld andere inkomsten; 74 procent heeft bijverdiensten en 44 procent meldt nog andere inkomstenbronnen. Zestien procent meldt helemaal geen inkomsten te hebben uit een bijbaan of andere inkomstenbronnen. Jongens en meisjes hebben beide even vaak bijverdiensten. Er zijn wel grote verschillen naar leeftijd; terwijl het percentage bij de 14-jarigen nog 61 bedraagt is dat bij de 15-jarigen 74 procent en bij de 16-jarigen 82 procent. Bijna alle leerlingen in deze klassen hebben een betaalrekening. Spaarrekeningen worden veel minder gemeld.

Populaire uitgaven

In tabel 7.1 wordt aangegeven waar leerlingen in klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs hun geld aan uitgeven. De categorie waar het meeste geld aan wordt uitgegeven staat bovenaan.

Tabel 7.1 – Waaraan wordt het geld door 3^e en 4^e klassers uitgegeven (% heel veel;veel)?

	jongens	meisjes	totaal
uitgaan, leuke dingen doen	47%	54%	51%
kleren, schoenen	34%	67%	51%
mobiele telefonie	19%	28%	24%
verzorgingsartikelen	9%	33%	21%
muziek en film	23%	13%	18%
snoep / andere lekket dingen	26%	10%	18%
(computer)spellen, games	29%	2%	15%
sport- en hobbyspullen	20%	5%	12%
boeken, iets om te lezen	5%	7%	6%
speelgoed	4%	0%	2%
uitgaan en communicatie*	27%	46%	37%

*gemiddeld over vier uitgave-posten

Zoals valt op te maken uit de tabel geven leerlingen in de leeftijd 14, 15, 16 het meeste geld uit aan uitgaan en aan kleding. Meisjes geven hier vaker hun geld aan uit dan jongens. Jongens van deze leeftijd geven hun geld vaker uit aan muziek en film, snoep, computerspellen en sport- en hobbyspullen. Meisjes geven nauwelijks geld uit aan deze zaken. Zij geven echter weer veel meer uit aan verzorgingsartikelen.

Zoals ook in de eerdere hoofdstukken hebben we de uitgaven voor vier categorieën – in deze klassen zijn dat niet toevallig de vier bovenste categorieën – samen genomen omdat zij sterk met elkaar samenhangen. Vooral meisjes besteden een groot deel van hun geld aan wat we al eerder onder de noemer van ‘uitgaan en communicatie’ hebben beschreven.

⁴⁸ Om te corrigeren voor de afwijkingen van de verdelingen van geslacht en onderwijstype zijn de resultaten op deze kenmerken gewogen.

Tabel 7.2 – (Financiële) zelfstandigheid, naar achtergrondkenmerken

	mag zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig	omgaan met geld geleerd	beïnvloed door 'peers'	beïnvloed door reclame	kiest zelf
totaal (n=578)	73%	46%	52%	27%	27%	83%
vmbo	71%	50%	54%	28%	28%	82%
havo-vwo	75%	40%	49%	25%	27%	83%
		**				
jongens	72%	40%	54%	30%	24%	79%
meisjes	74%	52%	50%	24%	30%	86%
		**		**	*	*
14 jaar	71%	40%	40%	29%	23%	81%
15 jaar	72%	45%	53%	28%	30%	82%
16 jaar	74%	50%	57%	25%	26%	88%
			**			
twee-oudergezin	71%	44%	52%	27%	26%	82%
eenoudergezin	79%	55%	53%	27%	31%	85%
	*	**				
autochtoon	74%	42%	53%	26%	26%	81%
allochtoon	69%	65%	46%	31%	32%	89%
		**	*			

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: het verschil tussen de percentages is dermate groot dat de statistische kans op dat verschil maximaal slechts 5 respectievelijk 1 procent bedraagt. Daarmee is sprake van een statistisch significant verschil.

7.3 (Financiële) zelfstandigheid

De vragen die we in deze paragraaf gebruiken zijn dezelfde als in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs. Dat betekent dat zowel de ouders als de leeftijdsgenoten en de reclame aandacht krijgen. De ouders worden door de leerlingen weer beoordeeld op de drie eerder genoemde aspecten van financiële opvoeding. Daarnaast zijn enkele vragen gesteld over de mate waarin kinderen zich bij hun aankopen laten beïnvloeden door leeftijdsgenoten en door reclame. Tegelijkertijd kregen zij de mogelijkheid om aan te geven dat ze zich niet laten beïnvloeden en alleen maar artikelen kopen omdat ze die zelf graag willen hebben. Bijna drie kwart van deze leerlingen zegt zelf te mogen beslissen waar ze hun geld aan uitgeven. Bijna de helft vindt de ouders vrijgevig en iets meer dan de helft heeft van de ouders geleerd hoe met geld om te gaan. Verder zien we ook nu weer dat verreweg de meeste leerlingen (vooral meisjes) alleen maar artikelen zeggen te kopen die zij zelf graag willen hebben. Externe invloeden zoals die van 'peers' en reclame schatten zij veel lager in. Voor advies bij dure aankopen hebben de meeste 14-16 jarigen het meeste vertrouwen in hun ouders: 53 procent geeft aan dat hun ouders dan het beste advies geven (vrienden/vriendinnen 7%; internet/tijdschriften 3%; wisselend 30%; weet niet 7%).

In vergelijking met havo-vwo-leerlingen vinden vmbo-leerlingen hun ouders vrijgeviger. Ook zijn er enkele verschillen tussen jongens en meisjes. Meisjes melden vaker dat ze extra geld krijgen van hun ouders. In vergelijking met jongens geven meisjes vaker aan dat ze worden beïnvloed door reclame en minder vaak door hun leeftijdsgenoten. Maar ze kopen nog meer dan jongens wat ze zelf willen.

Het oordeel over de mate waarin jongeren van hun ouders de waarde van geld bijgebracht hebben gekregen, wordt positiever naarmate men ouder wordt. Het zou kunnen zijn dat zij zich steeds bewuster worden van de opvoedende rol van hun ouders. Jongeren die opgroeien in een eenoudergezin zeggen vaker dat ze zelf mogen beslissen en vinden hun ouders vrijgeviger. In de lagere klassen was dat ook al zo. Ook de verschillen tussen autochtone en allochtone leerlingen gaan steeds in dezelfde richting als in de lagere klassen. Twee van die verschillen zijn in deze populatie heel duidelijk: allochtone jongeren vinden hun ouders vrijgeviger en ze hebben naar eigen zeggen minder van hen meegekregen hoe met geld om te gaan.

7.4 Kennis, bewustzijn en motivatie

Kennis en vaardigheid

Aan de leerlingen de in klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs zijn acht kennisvragen gesteld. De twee nieuwe vragen voor deze klassen gaan over het kopen op afbetaling en de rente-opbrengst als geld op een spaarrekening wordt vastgezet. 56 procent weet dat je meer moet betalen als je een product op afbetaling koopt en de helft weet dat je meer rente krijgt als je geld op een spaarrekening voor een bepaalde periode laat vastzetten. Ongeveer de helft (54%) begrijpt wat 'inflatie' is, maar beduidend minder (30%) heeft besef van de praktische toepassing dat geld in de spaarpot minder waard wordt.

Als indicatie voor financiële vaardigheid is bezien hoeveel scholieren géén van een vijftal zaken lastig vindt (40%). Ter informatie staat hier weergegeven hoe groot deel van de scholieren in de 3e en 4e klassen bepaalde hindernissen ervaart:

• uitkomen met mijn geld	22%
• overzicht houden van mijn geldzaken	16%
• alles op tijd betalen	8%
• me niet laten verleiden door reclame	13%
• prijsbewust zijn	26%

Financieel bewustzijn en motivatie

Voor het besef van de eigen vaardigheden om met geld om te gaan en voor het financiële bewustzijn en de financiële motivatie hebben we dezelfde vragen gebruikt als in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs. In tabel 7.3 worden de percentages bij de verschillende aspecten weer gepresenteerd. Gemiddeld zijn de kennisvragen door iets minder dan de helft van de leerlingen niet goed beantwoord. Zestig procent geeft aan onvoldoende financiële vaardigheden te hebben en slechts een minderheid van 45 procent heeft het gevoel de geldzaken onder controle te hebben (genoeg kennis en genoeg geld om te kunnen kopen wat men wil). Een kwart zegt bezorgd te zijn voor de latere financiële situatie. Tweederde ziet het belang van sparen in, maar slechts een kwart heeft behoefte aan meer kennis over financiële zaken.

Financiële kennis hangt samen met onderwijstype, geslacht, gezin en herkomst. Jongens hebben de kennisvragen beter beantwoord dan meisjes en ervaren ook minder tekorten in hun vaardigheden. Eenzelfde patroon wordt zichtbaar bij de vergelijking van de onderwijstypen: havo-vwo-leerlingen hebben meer kennisvragen goed en ervaren minder tekorten in vaardigheden. Allochtone leerlingen scoren slechter op de kennisvragen dan autochtone leerlingen. Kinderen uit een eenoudergezin maken melding van meer tekorten in financiële vaardigheden.

Ook bij het financieel bewustzijn is er sprake van enkele duidelijke verschillen bij de onderscheiden categorieën leerlingen. Op het havo/vwo vinden de leerlingen dat ze hun geldzaken beter onder controle hebben dan dat vmbo-leerlingen aangeven. Zij zijn ook minder bezorgd over hun financiële toekomst. Over de controle op hun geldzaken uiten jongens zich ook positiever dan meisjes. Het zich zorgen maken over de toekomst neemt toe met de leeftijd. Of dat samenhangt met een groeiend besef binnen niet al te lange tijd op eigen benen te moeten staan of dat er andere oorzaken meespelen, kan op basis van deze tabel niet worden aangegeven. Wat de financiële motivatie betreft zien we weinig verschillen tussen de groepen. Wel zien we dat oudere kinderen iets meer behoefte hebben aan kennis dan jongere kinderen.

Verklaring

Vervolgens hebben we bekeken wat de belangrijkste kenmerken zijn die te maken hebben met kennis, bewustzijn en motivatie van leerlingen. Hiertoe zijn alle kenmerken tegelijkertijd meegenomen in een analyse om na te gaan welke kenmerken het sterkst samenhangen met de onderscheiden aspecten van kennis, bewustzijn en motivatie. Het gaat hierbij om achtergrondkenmerken zoals geslacht, leeftijd en onderwijstype en de kenmerken die beschreven zijn onder de noemer (financiële) zelfstandigheid.⁴⁹ In tabel 7.4 staan per kolom de kenmerken genoemd, die bij deze analyses als het meest bepalend uit de bus komen. In de bovenste regel staan steeds de kenmerken met de meeste invloed, in de tweede regel wordt vervolgens de op een na belangrijkste voorspeller genoemd.⁵⁰

Tabel 7.3 – Kennis, bewustzijn en motivatie bij 3^e-4^e klassers, naar achtergrondkenmerken

	<i>kennis en vaardigheid</i>		<i>financieel bewustzijn</i>		<i>motivatie</i>	
	kennisvragen goed	tekort aan vaardigheden	geldzaken onder controle	bezorgd voor later	belangrijk om te sparen	behoefte aan meer kennis
totaal (n=578)	55%	60%	45%	26%	67%	24%
vmbo	50%	66%	42%	30%	65%	25%
havo-vwo	63% **	52% **	49% *	19% **	70%	23%
jongens	58%	56%	51%	29%	66%	26%
meisjes	52% **	64% *	39% **	23%	69%	22%
14 jaar	60%	58%	40%	18%	62%	21%
15 jaar	55%	63%	45%	26%	69%	22%
16 jaar	53%	56%	48%	27% *	68%	26% *
twee-oudergezin	56%	58%	45%	24%	68%	23%
eenoudergezin	54%	70% *	42%	29%	65%	28%
autochtoon	57%	61%	46%	25%	68%	24%
allochtoon	48% **	56%	42%	29%	61%	23%

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 7.2

⁴⁹ Met uitzondering van 'kiest zelf' c.q. bepaal zelf wat ik koop.

⁵⁰ Er is gebruik gemaakt van logistische regressie-analyses. De verklaarde variantie (Nagelkerke) is respectievelijk 19%, 11%, 17%, 17%, 20% en 8%.

In de eerste kolom is zichtbaar dat kennis vooral samenhangt met het onderwijstype waarop de leerling zit; havo-vwo-leerlingen beantwoorden meer kennisvragen goed dan vmbo-leerlingen. Maar ook de ouders spelen hier een duidelijke rol: de kennis over financiële zaken is hoger bij leerlingen met minder vrijgevege ouders, leerlingen die zelf financiële beslissingen mogen nemen en leerlingen die het omgaan met geld van hun ouders hebben geleerd.

In de andere kolommen komt naar voren dat beïnvloeding door 'peers' de belangrijkste voorspeller is van zowel financiële motivatie als van een tekort in financiële vaardigheden. Wat verder opvalt is dat financieel bewustzijn het sterkst ontwikkeld is bij kinderen die van hun ouders hebben geleerd hoe ze met geld om moeten gaan. Hieruit kan worden geconcludeerd dat financiële motivatie vooral wordt beïnvloed door leeftijdgenoten en financieel bewustzijn voornamelijk door de ouders.

Een opvallend resultaat is dat leerlingen die zich zorgen maken over hun financiële toekomst aangeven dat ze makkelijk beïnvloedbaar zijn in hun financiële gedrag. Deze leerlingen geven namelijk aan dat ze gevoelig zijn voor de invloed van reclames en dat ze artikelen kopen omdat de klasgenoten deze ook hebben. Tegelijkertijd gaat het echter om leerlingen die van hun ouders wel hebben geleerd om goed met geld om te gaan.

Uit kolom 5 valt verder af te lezen dat leerlingen die het belangrijk vinden om te sparen, weinig uitgeven aan uitgaan. Opvallend is echter dat het de meisjes zijn die sparen nu belangrijk gaan vinden. In de jongere klassen waren dat steeds de jongens. Heel opvallend is ook dat de behoefte aan meer kennis in positieve zin samenhangt met de invloed van leeftijdgenoten. Juist de jongeren die deze invloed erkennen tonen behoefte aan meer kennis. Het van de ouders geleerd hebben goed met geld om te gaan speelt echter ook mee en daarnaast zorgt het ouder worden op zichzelf al voor een groeiende behoefte aan kennis.

Tabel 7.4 – Voorspellers van kennis, bewustzijn en motivatie, in volgorde van belangrijkheid (3^e en 4^e klassers in het VO)*

	<i>kennis en vaardigheden</i>		<i>financieel bewustzijn</i>		<i>motivatie</i>	
	kennisvragen goed	tekort in vaardigheden	geldzaken onder controle	bezorgd voor later	belangrijk om te sparen	behoefte aan meer kennis
1	vooral havo-vwo	beïnvloed door 'peers'	omgaan met geld geleerd	omgaan met geld geleerd	omgaan met geld geleerd	beïnvloed door 'peers'
2	vindt ouders minder vrijgevig	vooral autochtoon	mag zelf beslissen	beïnvloed door reclame	weinig aan uitgaan/comm	omgaan met geld geleerd
3	mag zelf beslissen	vooral vmbo	vooral jongens	beïnvloed door 'peers'	vooral meisjes	leeftijd (ouder worden)
4	omgaan met geld geleerd	vindt ouders vrijgevig				

* Leesinstructie: zie tabel 6.4

7.5 Financieel gedrag

De verschillende aspecten van financieel gedrag zijn in deze klassen op dezelfde wijze vastgesteld als in de lagere klassen. In tabel 7.5 worden de percentages voor de totale populatie en de verschillende subgroepen weergegeven.

Leerlingen in de klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs geven hun geld vooral uit (64 procent) – en sparen dus minder. Een aanzienlijk deel vraagt wel eens extra geld (59 procent) of leent wel eens wat geld van iemand (52 procent). Dat neemt niet weg dat een grote meerderheid van deze leerlingen redelijk beheerst zijn in hun financieel gedrag: slecht een klein deel zegt niet te kunnen wachten met iets te kopen (18 procent) of koopt wel eens iets zonder daarbij na te denken (20 procent). Een klein deel van de kinderen krijgt kritiek van de ouders op het financieel gedrag (17 procent).

De tabel laat ook nu weer een aantal verschillen zien als groepen met elkaar worden vergeleken. Vmbo-leerlingen geven hun geld vaker uit, ze vragen vaker om extra geld, kunnen minder goed wachten met iets te kopen en kopen eerder iets zonder daarbij na te denken. Als we jongens en meisjes naast elkaar zetten, wordt duidelijk dat meisjes hun geld eerder uitgeven, vaker extra geld vragen en vaker geld lenen. Jongens hebben wat meer moeite om te wachten met iets te kopen. Een opvallend leeftijdsverschil is zichtbaar bij het leengedrag: dat blijkt af te nemen bij het ouder worden. Kinderen in eenoudergezinnen geven aan dat ze hun geld eerder uitgeven dan kinderen in twee-oudergezinnen. Deze kinderen vragen hun ouder(s) bovendien eerder om wat extra geld. Verder zijn er verschillen tussen allochtone en autochtone leerlingen. Allochtone leerlingen geven hun geld vooral uit en vragen vaker om extra geld. Het overkomt allochtone kinderen ook wat vaker dat ze iets kopen zonder erbij na te hebben gedacht en dat ze kritiek krijgen van hun ouders op hun financieel gedrag.

Voortekenen van problematisch gedrag

Voor scholieren in het voortgezet onderwijs zijn drie indicaties voor een mogelijk zich ontwikkelend problematisch gedrag gecombineerd. Dat zijn de items ‘mijn ouders vinden dat ik te veel geld uitgeef’, ‘vaak koop ik zo maar iets zonder dat ik erover heb nagedacht’ en ‘ik ga anders met mijn geld om dan mijn ouders’. Van in totaal 20 procent van de jongeren in de klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs kan gezegd worden dat er voortekenen zijn van problematisch gedrag. Dit risico treedt vaker op bij kinderen uit eenoudergezinnen.

Tabel 7.5 – Financieel gedrag, naar achtergrondkenmerken (3^e en 4^e klassers)

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	niet wachten met kopen	kopen zonder nadenken	krijgt kritiek van ouders
totaal (n=578)	64%	59%	52%	18%	20%	17%
vmbo	69%	64%	50%	21%	24%	19%
havo-vwo	56%	50% **	56% **	14%	14% *	13% **
jongens	59%	51%	46%	21%	20%	19%
meisjes	68% *	67% **	59% **	15% *	21%	16%
14 jaar	58%	52%	64%	16%	16%	16%
15 jaar	64%	59%	54%	18%	22%	16%
16 jaar	66%	65%	50% **	19%	21%	20%
twee-oudergezin	60%	56%	53%	18%	19%	17%
eenoudergezin	75% **	71% **	52%	18%	23%	13%
autochtoon	61%	57%	54%	17%	18%	15%
allochtoon	75% *	70% *	45%	23%	30% **	26% *

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 7.2

Verklaring van financieel gedrag

Bezien is of financieel gedrag kan worden voorspeld met achtergrondkenmerken, (financiële) zelfstandigheid, kennis, bewustzijn en motivatie. In tabel 7.6 staan deze voorspellers weer gerangschikt naarmate zij meer invloed hebben op het betreffende gedrag.⁵¹

Veel geld uitgeven hangt sterk samen met veel uitgaan en beïnvloeding door leeftijdsgenoten. Het eigen financiële bewustzijn speelt ook een rol: jongeren die veel uitgeven hebben weinig controle over hun geldzaken en vinden het niet belangrijk om te sparen. Bovendien hebben zij vaak ouders die hen niet echt hebben geleerd om met geld om te gaan. Maar het meest opvallend is de positieve samenhang tussen veel uitgeven en de bezorgdheid voor de toekomst. Dat doet vermoeden dat deze zorgen niet de oorzaak zijn van het uitgavenpatroon – want dan zou men eerder geneigd zijn om te sparen – maar het gevolg. Deze jongeren lijken zich zorgen te maken of zij dit uitgavenpatroon dat ze zich hebben aangeleerd onder invloed van hun leeftijdsgenoten, in de toekomst kunnen handhaven.

Extra geld vragen en geld lenen hangen vooral af van kenmerken van de jongeren zelf. Bij extra geld vragen zijn dat een geringe controle op de eigen geldzaken en een laag niveau van financiële kennis. Wel eens geld lenen hangt samen met het lastig vinden om met geld om te gaan, c.q. een besef van een tekort aan financiële vaardigheden. Meisjes lenen vaker dan jongens, maar de uitkomsten wijzen erop dat er minder geleend wordt naarmate men ouder wordt. Net als we in de laagste klassen al zagen laat zich het leengedrag overigens in veel kleinere mate door de ingevoerde kenmerken verklaren dan het vragen om meer geld.

Ook bij het problematische financiële gedrag zien we weer een opmerkelijke overeenkomst met de leerlingen in de laagste klassen van het voortgezet onderwijs (tabel 6.6), waardoor het daar uitgesproken vermoeden bevestigd lijkt te worden. De overeenkomst zit in de zorgen voor later. Zoals we zagen in tabel 7.4 hebben leerlingen die zich zorgen maken over hun financiële toekomst, doorgaans van hun ouders wel geleerd hoe zij met geld moeten omgaan. Onder invloed van de ‘peers’ en het uitgaansleven slagen ze er vaak niet in die lessen ook in praktijk te brengen. Dat versterkt weer het vermoeden dat de zorgen voor de toekomst geen voorspeller zijn van het financiële gedrag maar een gevolg ervan.

Tabel 7.6 – Voorspellers van financieel gedrag, in volgorde van belangrijkheid (3^e-4^e klassers)*

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	problematisch gedrag
1	veel uitgaan en communicatie	weinig controle op geldzaken	tekort aan vaardigheden	omgaan met geld geleerd
2	beïnvloed door ‘peers’	heeft laag kennisniveau	vooral meisjes	beïnvloed door ‘peers’
3	omgaan met geld niet geleerd	veel uitgaan en communicatie	leeftijd (jonger) communicatie	veel uitgaan en communicatie
4	weinig controle op geldzaken	beïnvloed door ‘peers’		bezorgd voor later
5	bezorgd voor later	mag vooral zelf beslissen		
6	niet belangrijk om te sparen			

* Leesinstructie: zie tabel 6.4

⁵¹ De verklaarde variantie (Nagelkerke) van deze logistische regressie-analyses is respectievelijk 30%, 24%, 12% en 30%.

7.6 Risicovol gedrag

Aan de scholieren hebben we behalve over de reeds genoemde aspecten van gedrag vragen gesteld over zaken waar grotere risico's aan verbonden zijn. Daarbij gaat het om het spelen om geld, het hebben van schulden en kopen via internet. Elk van deze drie gedragsaspecten is gemeten met behulp van diverse items.⁵² De uitkomsten staan in tabel 7.7.

Onder scholieren in de klassen 3 en 4 is er een groep die zich vaak bezighoudt met risicovolle financiële gedragingen: 12 procent heeft vaak schulden en eveneens 12 procent speelt vaak om geld. Kopen via internet gebeurt vaker; 25 procent van de leerlingen koopt regelmatig artikelen via internet. Daarnaast is er een groep die zich soms met dergelijke activiteiten bezighoudt (in tabel 7.7 geeft het tussenhaakjes geplaatste cijfer het percentage scholieren weer dat de activiteit soms/vaak verricht). Doorvragen leert dat van de groep die wel eens om geld speelt een kwart meer dan incidenteel ('een paar keer' of 'vaak') 'heel wat geld' heeft verloren. In totaal gaat dat dan om 7 procent van alle 14-16 jarigen in de klassen 3 en 4.

Er zijn weinig systematische verschillen tussen categorieën leerlingen. Jongens doen vaker dan meisjes aankopen via internet en spelen vaker om geld. Allochtone leerlingen laten meer financieel risicogedrag zien dan autochtonen. Zij kopen veel vaker artikelen via internet. Zij hebben ook iets vaker schulden en spelen iets vaker om geld, maar deze verschillen zijn niet significant.

In laagste klassen van het voortgezet onderwijs was een opvallende uitkomst dat 13-jarigen meer om geld spelen dan 12- en 14-jarigen. Bij de 14-jarigen in de derde en vierde klassen ligt het spelen om geld echter op hetzelfde lage niveau als bij de 14-jarigen in de lagere klassen (9 procent). Op grond daarvan is het aannemelijk dat het relatief hoge percentage bij de 13-jarigen in de lagere klassen een toevalstreffer is geweest.

Van alle scholieren in 3e en 4e klassen van het voortgezet onderwijs vertoont 33 procent één of meer van de drie hiervoor genoemde risicovolle gedragingen. Bij 10 procent gaat dat om minstens twee van de drie vormen van risicovol gedrag.

Tabel 7.7 – Risicovolle gedragingen, naar achtergrondkenmerken (3e-4e klassers)⁵³

	kopen via internet	hebben van schulden	spelen om geld
totaal (n=578)	25% (54%)	12% (32%) ⁵⁴	12% (27%)
vmbo	25%	13%	14%
havo-vwo	20%	12%	9%
jongens	30%	14%	20%
meisjes	17% **	11%	4% **
14 jaar	18%	13%	9%
15 jaar	25%	14%	12%
16 jaar	24%	10%	12%
twee-oudergezin	23%	12%	11%
eenoudergezin	24%	12%	14%
autochtoon	21%	11%	11%
allochtoon	35% **	17%	17%

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 7.2

⁵² Kopen via internet bestaat uit vier items die één factor vormen: 'downloaden waarvoor betaald moet worden', 'artikelen zoals mob. telefoons, I-pods etc', 'artikelen via sites als marktplaats.nl' en 'tickets, bijv. concerten of reizen'. De betrouwbaarheid is .71. 'Spelen om geld' bestaat uit zes items die op dezelfde factor laden: 'kaartspelletjes', 'spellen in een gokhal', 'spelletjes op internet', 'sms-speeltjes', 'telefoonspelletjes op tv' en 'sporttoto of loterijen'. Hier is de alpha-betrouwbaarheid .88. Bij het hebben van schulden is gevraagd naar de volgende categorieën: ouders, broers en zussen, vrienden/vriendinnen, bank (rood staan), cafés/uitgaansgelegenheden, zaken (kopen op afbetaling) en internetbedrijven. De alpha was hier .95.

⁵³ De in tabel 7.7 niet tussen haakjes geplaatste cijfers staan voor het percentage scholieren dat vaak een dergelijke activiteit verricht.

⁵⁴ Het tussen haakjes geplaatste cijfer geeft het percentage scholieren weer dat hetzij vaak hetzij soms een dergelijke activiteit verricht.

7.7 Samenvattend profiel van scholieren in VO-klassen 3 en 4

Samengevat is het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren in de klassen 3 en 4 van het voortgezet onderwijs – gemiddeld ruim 15 jaar – als volgt.

Sociale context

- Scholieren in deze fase van het onderwijs (14-16 jaar) krijgen overwegend zak- en/of kleedgeld (88%). Daarnaast heeft de overgrote meerderheid bijverdiensten of andere bronnen van inkomsten; 16 procent heeft die neveninkomsten niet.
- Een betaalrekening is gemeengoed, in tegenstelling tot een spaarrekening.
- De meest populaire bestedingen zijn uitgaan en kleding/schoeisel (elk voor de helft van de 3^e-4^e klassers). Voor meisjes is dat patroon duidelijker dan voor jongens die een meer gespreid bestedingspatroon laten zien.
- Evenals 1^e en 2^e klassers geeft slechts een kwart van de 3^e-4^e klassers aan zich in het koopgedrag beïnvloed te voelen door leeftijdsgenoten of reclame. Jongens lijken zich wat vaker te laten beïnvloeden door leeftijdsgenoten en meisjes wat vaker door reclame.
- Driekwart krijgt bij het besteden van geld verantwoordelijkheid van de ouders: zij mogen zelf beslissen over de besteding van het geld. Daarnaast is de helft van de ouders gewillig bij verzoeken om extra geld. Bij vmbo-leerlingen en allochtone scholieren komt dat laatste wat vaker voor dan bij leerlingen op havo-vwo.

Financieel inzicht

- Lang niet alle 3^e-4^e klassers (54%) hebben een juist begrip van het verschijnsel 'inflatie'. Als het om de praktische toepassing ervan gaat (namelijk het besef dat geld in een spaarpot op den duur minder waard wordt) dan blijken nog minder (30%) scholieren te beseffen wat inflatie voor hun geld betekent.
- Circa de helft van de 3^e en 4^e klassers weet vragen rond enkele basisprincipes (kopen op afbetaling; extra rente-opbrengsten bij het vastzetten van spaargeld) goed te beantwoorden. Dat betekent tegelijk dat ongeveer de helft dergelijke basisprincipes niet doorziet. Deze 'tweedeling' is vrij algemeen, dat wil zeggen blijft niet beperkt tot bepaalde subgroepen.
- Een substantieel deel van de jongeren (60% van de 3^e en 4^e klassers) ervaart lastige zaken als het om geld gaat. Het gaat dan om vaardigheden als alles op tijd betalen, je niet door reclame laten verleiden en prijsbewust zijn. Het tekort aan dergelijke vaardigheden wordt door wat meer vmbo-ers gevoeld dan havo-vwo-leerlingen.
- Scholieren in het vmbo geven vaker te kennen zich qua financiën zorgen te maken voor later. Dat geldt ook voor jongens ten opzichte van meisjes. Vmbo-ers hebben naar hun gevoel hun geldzaken ook minder onder controle. Dat verschil is overigens niet erg groot.
- Tweederde deel van de scholieren in de middelste klassen van het VO vindt sparen belangrijk. Er is in dat opzicht weinig verschil tussen subgroepen. Het belang hechten aan sparen hangt sterk samen met het geleerd hebben met geld om te gaan. Van je ouders leren met geld omgaan blijkt stelselmatig een sterke voorspeller te zijn van het financieel bewustzijn van jongeren rond de 15 jaar.

Financieel gedrag

- Onder scholieren rond de 15 jaar zijn er méér die geld vooral uitgeven (64 %) dan er zijn die het geld dat zij hebben vooral sparen. Groepen die relatief vaak hun geld vooral uitgeven zijn vmbo-ers, meisjes, allochtonen en jongeren in eenoudergezinnen.
- Meisjes laten meer dan jongens het volgende patroon zien: het geld vooral besteden (zie hiervoor), extra geld vragen, geld lenen. Zij geven ook vaker aan hun geldzaken niet onder controle te hebben.
- Ook vmbo-scholieren vragen naar verhouding vaak extra geld en hebben het gevoel geldzaken niet onder controle te hebben naast de gerichtheid op besteding van geld in plaats van sparen. Dat gaat bij hen relatief vaak gepaard met impulsgedrag. Dat geldt ook voor allochtone ten opzichte van autochtone scholieren, zij het dat zij daarbij niet vaker het gevoel van onvoldoende controle over geldzaken hebben.
- Bij 20 procent van de scholieren rond de 15 jaar (klassen 3+4 in het VO) kan gesproken worden van het optreden van voortekenen van problematisch financieel gedrag.
- Risicovolle gedragingen als het vaak hebben van schulden en het vaak spelen om geld komt bij iets meer dan tien procent van de scholieren rond de 15 jaar voor, bij allochtone scholieren vaker dan bij autochtone scholieren. Jongens spelen vaker om geld dan meisjes en kopen ook vaker artikelen via het internet. De tendens bestaat dat allochtone scholieren van deze leeftijd systematisch vaker risicovol gedrag aangaan.

Samenhang inzicht en gedrag

- De neiging om geld vooral uit te geven (en niet te sparen) is bij 3^e-4^e klassers de resultante van een reeks van factoren, namelijk het zich laten beïnvloeden door leeftijdsgenoten, het niet geleerd hebben met geld om te gaan (zelfstandigheid bijbrengen door ouders) en het financieel bewustzijn van de scholier.
- Scholieren met voortekenen van problematisch financieel gedrag zijn gevoelig voor beïnvloeding door de sociale omgeving (leeftijdsgenoten beduidend meer dan ouders!) en zij gaan veel uit. Geleerd hebben met geld om te gaan heeft dat problematisch financieel gedrag niet kunnen voorkomen.
- Problematisch gedrag hangt ook samen met zorgen over de financiële toekomst c.q. over het kunnen continueren van het uitgavenpatroon. Aannemelijk is dat deze zorg een gevolg is van het willen uitgeven en het tekortkomen daarbij.

8

Leerlingen van mbo en bovenbouw havo-vwo

8.1 Inleiding

Dit hoofdstuk heeft betrekking op 557 leerlingen uit het middelbaar beroeps onderwijs (61 procent) en de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs (39 procent).⁵⁵ Gemiddeld zijn de leerlingen van het mbo 16,7 jaar en die van het havo-vwo 16,6 jaar. De mbo-leerlingen wonen ongeveer even vaak in een twee-oudergezin als de havo-vwo-leerlingen (83 versus 84 procent). Er zijn wel aanzienlijke verschillen wat betreft de werksituatie van de ouders: 71 procent van de mbo-leerlingen en 85 procent van de havo-vwo-leerlingen heeft ouders die beiden betaald werk verrichten. Negentig procent van de mbo-leerlingen en bijna 95 procent van de havo-vwo-leerlingen rekent zich tot de Nederlanders. Het aandeel van de Turkse en Marokkaanse leerlingen ligt in bij de mbo-leerlingen op 4 procent en op het havo-vwo op 1 procent. De rest noemt een andere nationaliteit of weet het niet.⁵⁶ Aangezien meisjes zowel op het mbo (66 procent) als op het havo-vwo zijn oververtegenwoordigd (59 procent) is besloten te wegen naar geslacht.

De vragen die in het mbo en de bovenbouw van het havo-vwo zijn gesteld, zijn identiek aan de vragen die aan leerlingen in de derde en vierde klassen van het voortgezet onderwijs (hoofdstuk 7) zijn voorgelegd. Er zijn wel 2 extra kennisvragen toegevoegd.

8.2 Inkomsten en uitgaven

Inkomsten

De havo-vwo-leerlingen krijgen nagenoeg allemaal zak- en/of kleedgeld (94 procent), bij de mbo-leerlingen ligt dat percentage beduidend lager. Wat het hebben van een bijbaantje betreft zijn er echter nauwelijks verschillen: 86 procent van de mbo-leerlingen tegenover 84 procent van de havo-vwo-leerlingen verdient bij. Het hebben van bijverdiensten verschilt niet voor jongens en meisjes. Ook zijn er vrijwel geen verschillen naar leeftijd: van de 16-jarigen verdient 83 procent bij en bij de 17-jarigen is dat 86 procent. Vrijwel alle leerlingen hebben een betaalrekening (99 procent) en ongeveer drie kwart heeft een spaarrekening.

Tabel 8.1 – Waaraan wordt in mbo en bovenbouw havo-vwo geld uitgegeven (% heel veel en veel)?

	jongens	meisjes	totaal
uitgaan, leuke dingen doen	64%	61%	63%
kleren, schoenen	31%	66%	49%
mobiele telefonie	25%	32%	28%
verzorgingsartikelen	6%	27%	16%
snoep / andere lekket dingen	20%	12%	16%
sport- en hobbyspullen	19%	4%	12%
muziek en film	12%	7%	9%
(computer)spellen, games	17%	1%	9%
boeken, iets om te lezen	3%	8%	5%
speelgoed	1%	0%	0%
uitgaan en communicatie*	31%	47%	39%

*gemiddeld over vier uitgave-posten

Populaire uitgaven

In tabel 8.1 kan worden nagelezen waar leerlingen in de hoogste klassen van havo-vwo en de eerste leerjaren van het mbo hun geld aan uitgeven. Net zoals in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs zijn uitgaan en kleren de grootste uitgavenposten die leerlingen hebben. Wat uitgaan betreft is er geen verschil tussen jongens en meisjes, wat kleren en schoenen, mobiele telefonie en verzorgingsartikelen betreft wel. Meisjes geven hier meer aan uit dan jongens, waardoor zij ook hoger uitkomen op de gecombineerde uitgavenpost voor 'uitgaan en communicatie'. Jongens besteden meer geld aan snoep, aan sport- en hobbyspullen en aan computerspellen.

⁵⁵ De groep bestaat vooral uit leerlingen van 5-vwo. Veel leerlingen van 5-havo en 6-vwo hadden in verband met hun examens al geen les meer en waren voor het onderzoek niet beschikbaar.

⁵⁶ Vanwege het kleine aantal allochtone leerlingen, is dit achtergrondkenmerk niet opgenomen in de tabellen en analyses.

Tabel 8.2 – (Financiële) zelfstandigheid, naar achtergrondkenmerken

	mag zelf beslissen	vindt ouders vrijgevig	omgaan met geld geleerd	beïnvloed door 'peers'	beïnvloed door reclame	kiest zelf
totaal (n=557)	78%	33%	63%	19%	18%	87%
mbo	86%	31%	62%	20%	15%	94%
havo-vwo	73%	34%	64%	19%	19%	82%
	**					**
jongens	79%	29%	62%	22%	13%	87%
meisjes	77%	37%	64%	17%	22%	87%
		*		*	**	
16 jaar	78%	31%	61%	20%	15%	88%
17 jaar	78%	34%	64%	19%	19%	86%
					*	
twee-oudergezin	78%	33%	63%	19%	17%	86%
eenoudergezin	80%	32%	63%	21%	18%	90%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: het verschil tussen de percentages is dermate groot dat de statistische kans op dat verschil maximaal slechts 5 respectievelijk 1 procent bedraagt. Daarmee is sprake van een statistisch significant verschil.

8.3 (Financiële) zelfstandigheid

Zoals te zien is in tabel 8.2 heeft meer dan driekwart van de leerlingen aangegeven van hun ouders helemaal zelf te mogen beslissen over hun eigen geld. Voor de mbo-leerlingen geldt dat nog in grotere mate dan voor de havo-vwo-leerlingen. Zij zeggen ook vaker dat ze helemaal zelf kiezen en zich niet laten beïnvloeden.

De invloed van leeftijdsgenoten en reclame wordt slechts door een klein deel van deze leerlingen erkend. De 17-jarigen geven iets vaker aan door reclame te worden beïnvloed in hun financiële gedrag dan de 16-jarigen. In vergelijking met jongens geven

meisjes vaker aan dat ze worden beïnvloed door reclame terwijl ze minder denken te worden beïnvloed door hun leeftijdsgenoten. Dit patroon werd in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs ook aangetroffen.

Een derde deel van de leerlingen vindt zijn ouders vrijgevig. Bij meisjes komt dat vaker voor dan bij jongens. Van tweederde van de leerlingen krijgen de ouders de erkenning dat zij hen goed hebben geleerd met geld om te gaan. De percentages zijn hier in alle subgroepen vrijwel gelijk.

8.4 Kennis, bewustzijn en motivatie

Kennis en vaardigheid

Aan leerlingen in het mbo en de bovenbouw van het havo/vwo zijn 10 kennisvragen gesteld. De twee nieuwe vragen hadden betrekking op de dekking van een WA-verzekering voor bromfietsen en over de risico's van beleggen en aandelen. Slechts 38 procent van de leerlingen weet dat een WA-verzekering alleen de schade vergoedt die bij iemand anders wordt aangericht. De vraag over aandelen is beter beantwoord; 79 procent weet dat je met beleggen in aandelen soms meer kunt verdienen dan met sparen bij de bank, maar dat het soms ook minder geld kan opleveren. Tweederde deel begrijpt wat 'inflatie' is, maar beduidend minder (47%) heeft besef van de praktische toepassing dat geld in de spaarpot minder waard wordt.

Als indicatie voor financiële vaardigheid is bezien hoe veel scholieren géén van een vijftal zaken lastig vindt (34%). Ter informatie staat hier weergegeven hoe groot deel van de scholieren in mbo en bovenbouw havo-vwo bepaalde hindernissen ervaart:

- uitkomen met mijn geld 27%
- overzicht houden van mijn geldzaken 23%
- alles op tijd betalen 7%
- me niet laten verleiden door reclame 14%
- prijsbewust zijn 32%

Financieel bewustzijn en motivatie

Voor het besef van de eigen vaardigheden om met geld om te gaan en voor het financiële bewustzijn en de financiële motivatie zijn dezelfde vragen gebruikt als in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs. In tabel 8.3 staan de percentages bij de verschillende aspecten gepresenteerd.

De kennisvragen zijn door bijna drie kwart van de leerlingen goed beantwoord. Maar een bijna even groot percentage meldt een tekort in vaardigheden. Of anders gezegd: slechts het derde deel vindt niets lastig als het om geld gaat. Maar ook slechts een derde is gemotiveerd om meer kennis over financiële zaken te vergaren. Een minderheid van 42 procent heeft het gevoel de geldzaken onder controle te hebben (genoeg kennis en genoeg geld om te kunnen kopen wat men wil). Ongeveer een kwart zegt bezorgd te zijn voor de latere financiële situatie. Meer dan drie kwart van de leerlingen ziet het belang van sparen in.

Financiële kennis en vaardigheden hangen samen met onderwijstype, geslacht en leeftijd. Jongens hebben de kennisvragen beter beantwoord dan meisjes en ervaren ook minder tekorten in hun vaardigheden. Havo-vwo-leerlingen hebben meer kennisvragen goed dan mbo-leerlingen.

Tabel 8.3 – Kennis, bewustzijn en motivatie in mbo en klassen 5+6 havo-vwo, naar achtergrondkenmerken

	<i>kennis en vaardigheid</i>		<i>financieel bewustzijn</i>		<i>motivatie</i>	
	kennisvragen goed (gem.)	tekort aan vaardigheden	geldzaken onder controle	bezorgd voor later	belangrijk om te sparen	behoefte aan meer kennis
totaal (n=557)	72%	66%	42%	24%	78%	31%
mbo	69%	65%	39%	26%	79%	30%
havo-vwo	75% **	68%	46% **	21%	76%	32%
jongens	75%	62%	46%	21%	75%	34%
meisjes	68% **	70% *	39% **	26%	81%	27% **
16 jaar	76%	67%	45%	26%	77%	29%
17 jaar	69% **	66%	41%	23%	79%	32%
twee-oudergezin	72%	65%	43%	23%	80%	31%
eenoudergezin	69%	74%	36% *	27%	70% *	31%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 8.2

Qua financieel bewustzijn zijn er enkele evidente verschillen tussen de onderscheiden categorieën leerlingen. Op het havo/vwo vinden de leerlingen dat ze hun geldzaken beter onder controle hebben dan dat mbo-leerlingen aangeven. Over de controle op hun geldzaken uiten jongens zich positiever dan meisjes en jongeren uit een twee-oudergezin uiten zich positiever dan die uit een eenoudergezin. Wat de financiële motivatie betreft zien we een verschil tussen jongens en meisjes. Jongens hebben over het algemeen meer behoefte aan kennis dan meisjes.

Verklaring

Om te onderzoeken wat de factoren zijn die het sterkst samenhangen met kennis, bewustzijn en motivatie, zijn alle achtergrondkenmerken en kenmerken van (financiële) zelfstandigheid tegelijkertijd meegenomen als voorspellers in een analyse. In tabel 8.4 staan per kolom de kenmerken genoemd, die bij deze analyses de sterkste samenhang vertonen. In de bovenste regel staan steeds de kenmerken met de meeste invloed, in de tweede regel wordt vervolgens de op een na belangrijkste voorspeller genoemd.⁵⁷

Uit de eerste kolom wordt duidelijk dat kennis vooral samenhangt met het onderwijstype waarop de leerling zit; havo-vwo-leerlingen beantwoorden meer kennisvragen goed dan mbo-leerlingen. Leerlingen die een tekort in financiële vaardigheden ervaren, imiteren het financiële gedrag van hun leeftijdsgenoten; zijn worden namelijk beïnvloed door hun peers. Deze leerlingen geven doorgaans veel uit aan uitgaan en vinden hun ouders vrijgevig.

Financieel bewustzijn is het sterkst ontwikkeld bij jongeren die van hun ouders hebben geleerd hoe ze met geld om moeten gaan. Het is opvallend te noemen dat bezorgdheid voor de latere financiële situatie niet samenhangt met de variabelen die wij hebben gemeten. In de lagere klassen waren de samenhangen hier ook al niet zo groot. Ook financiële motivatie hangt niet samen met de onderzochte achtergrondkenmerken en vragen over financiële zelfstandigheid.

Tabel 8.4 – Voorspellers van kennis, bewustzijn en motivatie, in volgorde van belangrijkheid (mbo; klassen 5+6 havo-vwo)*

	<i>kennis en vaardigheden</i>		<i>financieel bewustzijn</i>		<i>motivatie</i>	
	kennisvragen goed	tekort in vaardigheden	geldzaken onder controle	bezorgd voor later	belangrijk om te sparen	behoefte aan meer kennis
1	vooral havo/vwo	beïnvloed door 'peers'	omgaan met geld geleerd	–	omgaan met geld geleerd	–
2		veel aan uitgaan/comm	vindt ouders minder vrijgevig	uitgaan/comm	weinig aan	
3		vindt ouders vrijgevig	twee-ouder gezin		mag niet zelf beslissen	
4			leeftijd (jonger)		vooral meisjes	
5			vooral havo/vwo			
6			vooral jongens			

* Leesinstructie: Het goed beantwoorden van kennisvragen wordt het meest bepaald door het onderwijsniveau. Gegeven dat feit is er niet een andere variabele die nog extra verklaringskracht heeft.

⁵⁷ Er is gebruik gemaakt van logistische regressie-analyses. De verklaarde variantie (Nagelkerke) is respectievelijk 12%, 11%, 17%, -, 17% en 3%.

Tabel 8.5 – Financieel gedrag, naar achtergrondkenmerken (mbo; 5+6 havo-vwo)

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	niet wachten met kopen	kopen zonder nadenken	krijgt kritiek van ouders
totaal (n=557)	66%	52%	42%	17%	12%	16%
mbo	62%	55%	29%	17%	14%	16%
havo-vwo	73% *	47%	62% **	17%	9%	15%
jongens	62%	44%	38%	16%	10%	14%
meisjes	70%	60% **	46%	18%	14%	17%
16 jaar	68%	53%	52%	13%	11%	18%
17 jaar	65%	52%	37% **	19%	13%	15%
twee-oudergezin	65%	51%	41%	17%	11%	16%
eenoudergezin	72%	55%	48%	16%	15%	16%

* kans < 5%; ** kans < 1%

Toelichting: zie tabel 6.2

8.5 Financieel gedrag

In tabel 8.5 zijn voor de totale populatie en de verschillende subgroepen de verschillende aspecten van financieel gedrag weergegeven.

Mbo-leerlingen en bovenbouwleerlingen van havo-vwo geven hun geld voornamelijk uit (66 procent). Hieruit kan worden opgemaakt dat slechts een minderheid van hen spaart. Meer dan de helft van de leerlingen vraag wel eens extra geld en een wat kleinere groep (42 procent) leent wel eens wat geld van iemand. Een grote meerderheid van deze leerlingen is redelijk beheerst in het financieel gedrag: slechts een klein deel zegt niet te kunnen wachten met iets te kopen (17 procent) of koopt wel eens iets zonder daarbij na te denken (12 procent). Een klein deel van de jongeren krijgt kritiek van de ouders op het financieel gedrag (16 procent).

Er zijn niet veel verschillen tussen de verschillende subgroepen. Havo-vwo leerlingen geven hun geld vaker uit dan mbo-leerlingen. Meisjes in deze leeftijdsgroep vragen veel vaker om extra geld dan jongens. In het oog springende verschillen worden gevonden voor het lenen van geld. Havo-vwo-leerlingen lenen veel vaker wel eens wat geld dan mbo-leerlingen en 16-jarigen doen dit vaker dan 17-jarigen.

Voortekenen van problematisch gedrag

Voor scholieren in het voortgezet onderwijs zijn drie indicaties voor een mogelijk zich ontwikkelend problematisch gedrag gecombineerd. Dat zijn de items 'mijn ouders vinden dat ik te veel geld uitgeef', 'vaak koop ik zo maar iets zonder dat ik erover heb nagedacht' en 'ik ga anders met mijn geld om dan mijn ouders'. Van in totaal 18 procent van de jongeren in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs kan gezegd worden dat er voortekenen zijn van problematisch gedrag.

Verklaring van financieel gedrag

Nagegaan is of financieel gedrag valt te voorspellen met achtergrondkenmerken, (financiële) zelfstandigheid, kennis, bewustzijn en motivatie. In tabel 8.6 staan deze voorspellers weer gerangschikt naarmate zij meer invloed hebben op het betreffende gedrag.⁵⁸

De prominente plaats die veel uitgaan inneemt in de voorspelling van financieel gedrag, is evident. Alleen geld lenen wordt hier niet door beïnvloed. Veel geld uitgeven hangt sterk samen met veel uitgaan en een laag financieel bewustzijn (het niet belangrijk vinden om te sparen en geldzaken niet onder controle hebben). Eenzelfde patroon wordt gevonden voor extra geld vragen. Waar er bij jongere kinderen nog een relatie was tussen het vele uitgeven en de beïnvloeding van leeftijdsgenoten, vinden we dat hier helemaal niet meer terug.

Geld lenen gebeurt vooral onder havo-vwo-leerlingen en leerlingen die minder kennis hebben van financiële zaken. Wel eens geld lenen hangt ook samen met het lastig vinden om met geld om te gaan, c.q. een besef van een tekort aan financiële vaardigheden en geldzaken niet onder controle hebben.

Problematisch financieel gedrag kan in belangrijke mate geassocieerd worden met leerlingen die veel geld uitgeven aan uitgaan. Leerlingen die dit problematische gedrag vertonen vinden het vaak niet belangrijk om te sparen en vinden dat ze te weinig financiële vaardigheden hebben.

8.6 Risicovol gedrag

Naast eerdergenoemde gedragsvragen, zijn vragen voorgelegd over zaken waar grotere risico's aan verbonden zijn. Daarbij gaat het om het spelen om geld, het hebben van schulden en kopen via internet. Elk van deze drie gedragsaspecten is gemeten met behulp van diverse items.⁵⁹ De uitkomsten staan in tabel 8.7.

Onder 16-17 jarige scholieren is er een groep die zich vaak bezighoudt met risicovolle financiële gedragingen: 10 procent heeft vaak schulden en eveneens 10 procent speelt vaak om geld. Kopen via internet gebeurt vaker; 22 procent van de leerlingen koopt regelmatig artikelen via internet. Daarnaast is er een groep die zich soms met dergelijke activiteiten bezighoudt (in tabel 8.7 geeft het tussenhaakjes geplaatste cijfer het percentage scholieren weer dat de activiteit soms/vaak verricht). Doorvragen leert dat van de groep die wel eens om geld speelt (24%) nagenoeg 40 procent méér dan incidenteel ('een paar keer' of 'vaak') 'heel wat geld' heeft verloren. In totaal gaat dat dan om 9 procent van alle 16-17 jarigen in het mbo en de klassen 5 en 6 van havo/vwo. Er zijn weinig in het oog springende verschillen tussen categorieën leerlingen. Jongens doen vaker dan meisjes aankopen via internet en spelen vaker om geld. Leerlingen uit een twee-oudergezin kopen vaker via internet dan leerlingen uit een eenoudergezin.

Van alle scholieren in mbo en bovenbouw havo-vwo vertoont dertig procent één of meer van de drie hiervoor genoemde risicovolle gedragingen. Bij 9 procent gaat dat om minstens twee van de drie vormen van risicovol gedrag.

Tabel 8.6 – Voorspellers van financieel gedrag, in volgorde van belangrijkheid (mbo; 5+6 havo-vwo)*

	vooral uitgeven	extra geld vragen	wel eens geld lenen	problematisch gedrag
1	veel aan uitgaan en communicatie	veel aan uitgaan en communicatie	weinig kennis	veel aan uitgaan en communicatie
2	niet belangrijk om te sparen	tekort in vaardigheden	vooral havo/vwo	tekort in vaardigheden
3	geldzaken niet onder controle	geldzaken niet onder controle	geldzaken niet onder controle	niet belangrijk om te sparen
4	tekort in vaardigheden	geld aanvuld	tekort in vaardigheden	
5		niet belangrijk om te sparen	leeftijd (jonger)	
6		vooral meisjes		
7		vooral mbo		

* Leesinstructie: zie tabel 4.4

Tabel 8.7 – Risicovol gedrag en achtergrondkenmerken (mbo; 5+6 havo-vwo)⁶⁰

	kopen via internet	hebben van schulden	spelen om geld
totaal (n=557)	22% (54%)	10% (33%) ⁶¹	10% (24%)
mbo	19%	10%	11%
havo-vwo	26%	9%	10%
jongens	26%	8%	16%
meisjes	17% **	12%	5% **
16 jaar	24%	10%	12%
17 jaar	21%	10%	10%
twee-oudergezin	23%	9%	10%
eenoudergezin	13% *	8%	8%

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 7.2

⁵⁸ De verklaarde variantie (Nagelkerke) van deze logistische regressie-analyses is respectievelijk 36%, 30%, 34% en 18%.

⁵⁹ Betrouwbaarheden voor risicovol gedrag zijn achtereenvolgens .58, .89 en .78.

⁶⁰ De in tabel 7.7 niet tussen haakjes geplaatste cijfers staan voor het percentage scholieren dat vaak een dergelijke activiteit verricht.

⁶¹ Het tussen haakjes geplaatste cijfer geeft het percentage scholieren weer dat hetzij vaak hetzij soms een dergelijke activiteit verricht.

8.7 Samenvattend profiel van scholieren in mbo en bovenbouw havo-vwo

Het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren in het mbo en de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs – meestal 16-17 jaar – is, samengevat, als volgt.

Sociale context

- Bijverdienen is voor de overgrote meerderheid van 16-17 jarigen (85%) gebruikelijk, maar gemeengoed is het dus niet. Ook zak-/kleedgeld krijgen is niet algemeen, met name niet bij mbo-scholieren.
- Een betaalrekening is gemeengoed. Driekwart heeft een spaarrekening.
- Veruit de meest dominante bestedingscategorie is bij 16-17 jarigen het uitgaan. Meisjes hebben een tweede, even populair bestedingsdoel, namelijk kleding en schoeisel.
- Jongens lijken zich bij hun bestedingen wat vaker te laten beïnvloeden door leeftijdgenoten en meisjes laten zich vaker beïnvloeden door reclame-uitingen. Het totale aantal jongeren dat het gevoel heeft onder invloed te staan van leeftijdgenoten of reclame is betrekkelijk gering.
- Driekwart krijgt bij het besteden van geld verantwoordelijkheid van de ouders: zij mogen zelf beslissen over de besteding van het geld. Zes op de tien jongeren stelt dat zij het omgaan met geld van hun ouders geleerd hebben. Daarin is geen verschil tussen subgroepen.

Financieel inzicht

- Kennisvragen worden door gemiddeld driekwart van deze jongeren goed beantwoord. Een onderwerp dat door vrij weinigen correct gekend wordt is wat een WA-verzekering is.
- Lang niet alle 5^e-6^e klassers en mbo-ers (68%) hebben een juist begrip van het verschijnsel 'inflatie'. Als het om de praktische toepassing ervan gaat (namelijk het besef dat geld in een spaarpot op den duur minder waard wordt) dan blijken nog minder (47%) scholieren te beseffen wat inflatie voor hun geld betekent.
- Een groot deel van de jongeren (66% van de mbo-ers en 5^e/6^e klassers) ervaart lastige zaken als het om geld gaat. Dit subjectieve gevoel van tekort aan vaardigheden als het om geld gaat komt in alle subgroepen ongeveer evenveel voor.
- Bij meisjes zijn kennis over geldzaken en het gevoel controle over geldzaken te hebben wat minder. Hun financiële motivatie is ook wat geringer.
- Het leren met geld omgaan, een opvoedingsaspect dus, blijkt een sterke voorspeller te zijn van het financieel bewustzijn van jongeren rond de 16-17 jaar, daaronder ook het belangrijk vinden om te sparen. Ruim driekwart van de scholieren in het mbo en de hoogste klassen van het voortgezet onderwijs vindt sparen belangrijk.

Financieel gedrag

- Onder scholieren rond de 15 jaar zijn er méér die geld vooral uitgeven (66 procent) dan er zijn die het geld dat zij hebben vooral sparen. Scholieren op havo-vwo zijn vaker op besteding gericht dan mbo-ers.
- Meisjes laten vaker dan jongens het patroon zien: geld vooral besteden, extra geld vragen en geld lenen.
- Bij 18 procent kan gesproken worden van het optreden van voortekenen van problematisch financieel gedrag.
- Risicovolle gedragingen als het vaak aangaan van schulden en het vaak spelen om geld komt bij circa tien procent van de scholieren van 16-17 jaar voor. Jongens spelen vaker om geld dan meisjes en kopen ook vaker artikelen via het internet.

Samenhang inzicht en gedrag

- Het gedragspatroon van uitgaan en daarmee samenhangende activiteiten bepaalt in sterke mate of iemand een besteder is of een spaarder. Vaak gaat dat dan samen met het geld tekortkomen. Een dergelijk financieel gedragspatroon berust mede op de overtuiging dat sparen niet belangrijk is, op het gevoel dat men tekort aan financiële vaardigheid heeft en dat de geldzaken niet onder controle zijn. Met andere woorden: een consistent patroon van gevoelens en gedragingen.
- Financieel gedrag gericht op uitgeven (in plaats van sparen) en extra geld vragen bij geldtekort is bij deze groep niet terug te voeren op beïnvloeding door de sociale omgeving, noch leeftijdsgenoten noch de opvoedingsstijl in termen van financiële zelfstandigheid bijbrengen.

9

Leerlingen van acht tot achttien

9.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken zijn de uitkomsten van het onderzoek per twee opeenvolgende leerjaren beschreven⁶². In dit hoofdstuk ligt het accent op de ontwikkeling van het financieel inzicht en het financieel gedrag van scholieren over de jaren c.q. groepen en klassen heen. Het gaat niet om een longitudinaal onderzoek. De deelonderzoeken in de verschillende groepen en klassen zijn in één en dezelfde periode uitgevoerd.

In paragraaf 9.2 staan allereerst de ontwikkelingen in de uitgaven van kinderen en jongeren voor wat we genoemd hebben 'uitgaan en communicatie' beschreven. Dat is nodig om de ontwikkelingen in financieel inzicht en financieel gedrag te kunnen plaatsen. Paragraaf 9.3 handelt vervolgens over verschillende aspecten van (financiële) zelfstandigheid. In achtereenvolgende paragrafen wordt daarna ingegaan op de ontwikkelingen in financiële kennis en financiële vaardigheden (9.4), financieel bewustzijn en financiële motivatie (9.5) en financieel gedrag (9.6). Daarna volgt in paragraaf 9.7 een korte samenvatting.

9.2 Ontwikkelingen in uitgaven voor uitgaan en communicatie

Op voorhand was duidelijk dat er tussen leerlingen in de vijfde en zesde groep van de basisschool en leerlingen van het mbo en de hoogste klassen van havo en vwo een wereld van verschil zit. De eerstgenoemden zijn kinderen die nog nagenoeg volledig afhankelijk zijn van hun ouders, de laatstgenoemden zijn jongeren die de puberteit al bijna ontgroeid zijn en aan de poort van de volwassenheid staan. Er zijn talrijke indicatoren om de verschillen en de veranderingen tussen kinderen en jongeren te laten zien. In een onderzoek naar financieel inzicht en financieel gedrag ligt het voor de hand om dat te doen aan de hand van het uitgavenpatroon. Zaken waar geld aan wordt uitgegeven zijn immers belangrijk in een bepaalde levensfase.

Het uitgavenpatroon is eerder beschreven in tien categorieën. Hier beperken we ons tot vier categorieën die bij kinderen nog vrijwel onderaan staan en bij de jongeren de boventoon gaan voeren. Deze vier categorieën hangen ook reeds bij de kinderen – hoewel zij er nog maar weinig aan uitgeven – onderling met elkaar samen. Het gemeenschappelijke in deze uitgaven bestaat in het uitgaan, zich daarvoor mooi maken en met elkaar afspreken. Als gemeenschappelijke noemer hebben we gekozen voor 'uitgaan en communicatie'. Tabel 9.1 laat zien hoe de uitgaven voor uitgaan en communicatie toenemen naarmate het om leerlingen in hogere leerjaren gaat.

Tabel 9.1 – Ontwikkelingen in enkele met elkaar samenhangende uitgaven voor uitgaan en communicatie (percentages 'zeer veel' + 'veel')

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
uitgaan, leuke dingen doen	10%	10%	30%	51%	63%
kleren, schoenen	12%	11%	35%	51%	49%
mobiele telefonie	5%	7%	18%	24%	28%
verzorgingsartikelen	4%	9%	20%	21%	16%
uitgaan en communicatie (gemiddeld over 4 posten)	8%	9%	25%	37%	39%
totaal n	(1.112)	(1.108)	(586)	(578)	(557)

* kans < 5%; ** kans < 1%
Toelichting: zie tabel 6.2

⁶² Voor een aantal zaken zijn in elk van de vijf deelonderzoeken dezelfde vragen gebruikt. Van die zaken kunnen we dus de ontwikkelingen volgen op basis van dezelfde vragen. In andere gevallen zijn de gegevens voor de hogere leerjaren verkregen op basis van meer vragen dan in de lagere leerjaren. Dat uit zich in een iets andere naamgeving voor zaken die op hetzelfde concept duiden. In weer andere gevallen zijn vragen alleen gesteld in de hogere leerjaren. Het betreffende concept is dan in de lagere leerjaren niet gemeten. Zie Bijlage 1 voor een overzicht.

In die hogere leerjaren geeft bijna tweederde van de leerlingen veel uit aan uitgaan en de helft besteedt veel aan kleren en schoenen. We zagen in het betreffende hoofdstuk bij jongens en meisjes nagenoeg dezelfde percentages bij het uitgaan zelf, maar bij de zaken die ermee samenhangen – kleren en schoenen, mobiele telefonie en verzorgingsartikelen – lopen de meisjes duidelijk voorop.

De percentages wijzen ook op een duidelijke cesuur tussen basisschool en voortgezet onderwijs. Pas in het voortgezet onderwijs gaat het uitgaansleven en zaken die daarmee samenhangen voor een grotere groep leerlingen een richtpunt in hun leven vormen. Daarbij speelt de oriëntatie op leeftijdsgenoten een belangrijke rol. Uitgaan doe je immers niet alleen maar in groepen. Om erbij te horen moet je wel mee gaan doen. Uit het feit dat de percentages niet nog hoger zijn, kan wel worden afgeleid dat niet alle leerlingen eraan meedoen.

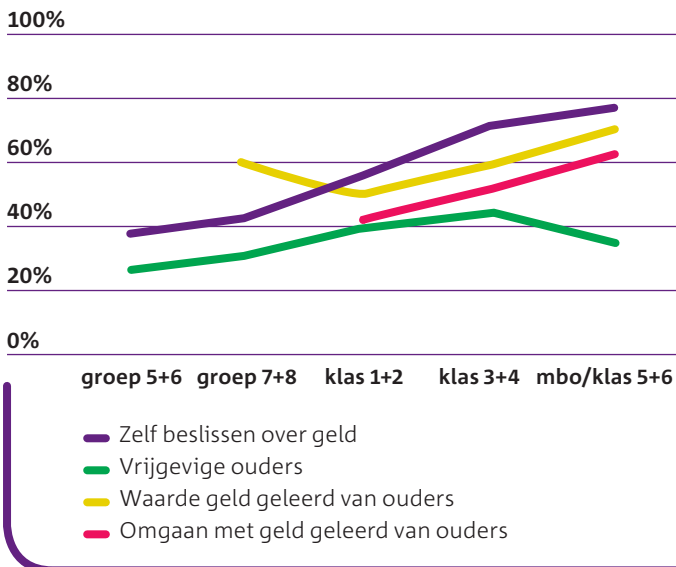
Hoewel geld uitgeven aan uitgaan en communicatie een vorm van (financieel) gedrag is, beschouwen we dit kenmerk in het analysemodel niet als afhankelijk variabele. Het is immers een kenmerk dat samenhangt met het doorlopen van een bepaalde levensfase. Het laat zien hoe je op dat moment in de wereld staat, of anders gezegd, in het analysemodel zien we deze uitgaven als een persoonskenmerk.

9.3 Ontwikkelingen t.a.v. (financiële) zelfstandigheid

Ouders kunnen hun kinderen al op jonge leeftijd een zekere mate van financiële zelfstandigheid aanleren door hen op een vaste dag in de week zakgeld te geven. Een van de uitkomsten van het Publieksonderzoek was dat volwassenen die als kind van hun ouders zakgeld hebben gekregen beter met geld kunnen omgaan dan anderen die het op jonge leeftijd zonder eigen geld moesten doen. Inzicht in geld kan ook worden aangeleerd door kinderen te betalen voor klusjes die zij uitvoeren en hen niet zomaar geld te geven wanneer zij daarom vragen. Dat kinderen geld krijgen, betekent nog niet per se dat zij daarmee kunnen doen wat zij willen. Daarom hebben we in alle leerjaren ook gevraagd of zij zelf helemaal mogen beslissen wat zij met hun geld doen. Vanaf groep 7 in het basisonderwijs is de leerlingen gevraagd of hun ouders hen de waarde van geld hebben bijgebracht. In het voortgezet onderwijs zijn daarover nog enkele vragen toegevoegd. Tezamen vormen de antwoorden op deze vragen de aanduiding van de mate waarin kinderen van hun ouders hebben geleerd goed met geld om te gaan.

Doorgaans willen kinderen naarmate zij ouder worden zelfstandiger zijn of eisen zij dat zelfs op. Persoonlijkheidskenmerken kunnen dit proces van overdracht versnellen of vertragen. Zoals we reeds uit tabel 9.1 konden opmaken, vormt de overgang van primair naar voortgezet onderwijs daarbij een cesuur. Dat komt overigens niet alleen door de overgang naar een nieuwe school, maar ook omdat zich een nieuwe levensfase aandient waarin de oriëntatie op leeftijdsgenoten sterk aan belang toeneemt en de uitgaven meer bepaald worden door het uitgaansleven en wat daarmee samenhangt. Ook de reclame speelt hierbij een rol want die laat meestal zien welke artikelen je moet kopen om 'erbij te horen'.

Ontwikkeling in financiële zelfstandigheid

Figuur 9.1

Zelf bijverdienen is een teken van zelfstandigheid wanneer het initiatief niet bij de ouders ligt. Ook zelf willen bepalen waaraan je je geld uitgeeft, duidt op behoefte aan financiële zelfstandigheid. Vanaf groep 7 van de basisschool is de leerlingen een reeks vragen voorgelegd over de beïnvloeding door leeftijdsgenoten en door reclame. Gevraagd werd hoe vaak het voorkomt dat je iets wilt hebben omdat ..... De laatste vraag in deze reeks luidde: 'alleen maar omdat je het zélf graag wilt hebben.' De antwoorden op deze vraag staan in de onderste regel van tabel 9.2.

Zelfs in de groepen 5 en 6 van de basisschool beschikt meer dan 90 procent van de kinderen al over eigen geld. Driekwart van hen krijgt zak- en/of kleedgeld en ook bijverdiensten worden door deze kinderen al veelvuldig gemeld. Vermoedelijk gaat het dan om het uitvoeren van klusjes. Het initiatief kan van de ouders zijn uitgegaan.

Het percentage van leerlingen met bijverdiensten blijft nagenoeg constant tot en met de laagste klassen van het voortgezet onderwijs en pas gaat stijgen wanneer de echte bijbaantjes beginnen te komen. Ook bij de andere inkomsten – vaak van opa en oma of andere familieleden – zien we gelijke percentages die pas in de hoogste leerjaren gaan dalen. Een daling in de hoogste leerjaren doet zich ook voor bij het krijgen van zak- en/of kleedgeld, nadat dit percentage daarvoor geleidelijk aan is gestegen tot 88 in de derde en vierde klassen van het voortgezet onderwijs.

Dat kinderen eigen geld hebben, betekent nog niet dat zij daarmee kunnen doen wat ze willen. Zoals verwacht hangt het zelf mogen beslissen in sterke mate samen met de leeftijd. Eigenlijk is het opvallend dat ruim 20 procent van de oudste leerlingen aangeeft niet volledig over het eigen geld te kunnen beslissen. Wat we ook zien toenemen naarmate kinderen ouder worden is de erkenning dat zij van hun ouders de waarde van geld geleerd hebben en hoe zij goed met geld kunnen omgaan. Die erkenning is het kleinst in de laagste klassen van het voortgezet onderwijs.

Tabel 9.2 – Ontwikkelingen in het proces richting (financiële) zelfstandigheid

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
krijgt zak- en/of kleedgeld	75%	82%	87%	88%	80%
verdient bij (klusjes of bijbaantje)	61%	58%	57%	74%	85%
heeft nog andere inkomsten	46%	44%	44%	44%	29%
meldt geen van deze inkomsten	9%	4%	3%	1%	1%
mag zelf beslissen over eigen geld	38%	41%	57%	73%	78%
vindt ouders vrijgevig	27%	29%	41%	46%	33%
waarde van geld geleerd van ouders	-	59%	51%	60%	73%
omgaan met geld geleerd van ouders	-	-	43%	52%	63%
(beleving) beïnvloeding door 'peers'	-	20%	23%	27%	19%
(beleving) beïnvloeding door reclame	-	21%	25%	27%	18%
bij aankopen zélf referentiepunt (kiest zelf)	-	71%	76%	83%	87%
totaal n	(1.112)	(1.108)	(586)	(578)	(557)

- = niet gemeten

Tabel 9.3 – Ontwikkelingen in financiële kennis en het ervaren tekort aan financiële vaardigheden

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
In welk land betaal je met dollars?	41%	77%	82%	85%	94%
Geld op spaarrekening: betalen of rente?	44%	71%	69%	83%	97%
Geld in spaarpot: meer of minder waard?	-	14%	21%	30%	47%
Prijzen in winkel: omhoog of omlaag?	-	25%	36%	36%	65%
Betekenis van term 'inflatie'	-	-	35%	54%	68%
Rente bij lenen: lager of hoger?	-	-	31%	49%	73%
Kopen op afbetaling: duurder of niet?	-	-	-	56%	77%
Geld vastzetten: meer of minder rente?	-	-	-	50%	78%
Dekking WA-verzekering bromfiets	-	-	-	-	38%
Beleggen versus sparen	-	-	-	-	79%
kennisvragen totaal (gemiddeld goed)	43%	47%	45%	55%	72%
meldt tekort aan financiële vaardigheden	-	-	60%	60%	66%
totaal n	(1.112)	(1.108)	(586)	(578)	(557)

- = niet gemeten

Het oordeel over de vrijgevigheid van de ouders vertoont daarentegen een ander verloop. Dat kinderen hun ouders vrijgevig vinden komt vooral voor in de eerste vier jaar van het voortgezet onderwijs. Waarschijnlijk niet toevallig zijn dat ook de jaren waarin de invloed van 'peers' en reclame het grootst is. Zoals eerder aangegeven is het opvallend dat zo weinig leerlingen de invloed van 'peers' en reclame erkennen.⁶³ Al in het basisonderwijs zegt een ruime meerderheid alleen maar artikelen te kopen die ze zelf graag willen hebben en die meerderheid wordt in het voortgezet onderwijs alleen maar groter. De literatuur zegt dat de invloed van reclame en 'peers' in die leeftijdsgroep erg groot is. De vraag is dan of de leerlingen zich van deze invloed niet bewust zijn dan wel dat zij die invloed niet willen toegeven.

9.4 Ontwikkelingen in kennis en vaardigheden

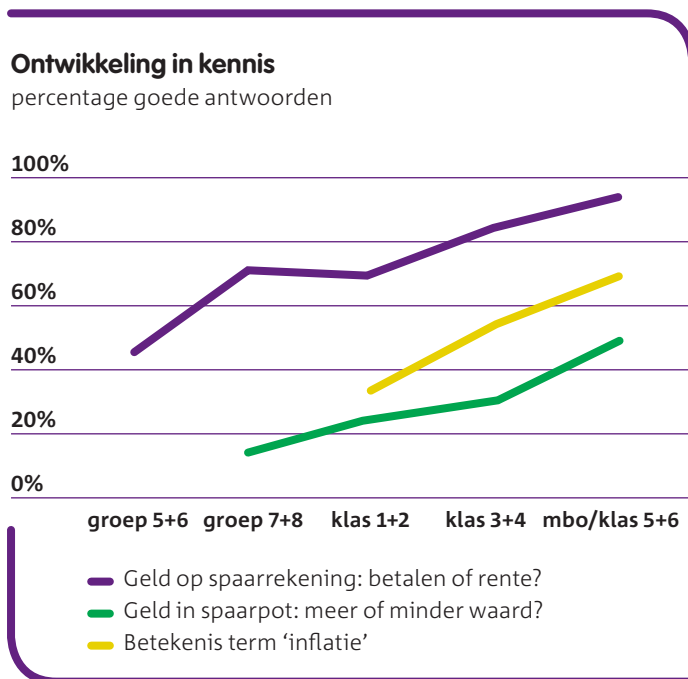
Op voorhand kan worden aangenomen dat kennis over financiële zaken toeneemt met de vordering van leerjaren, want die kennis wordt voor een belangrijk deel op school vergaard. De aanwezigheid van kennis kan op een objectieve wijze worden vastgesteld door een aantal kennisvragen te stellen. Per twee opeenvolgende leerjaren zijn er steeds twee vragen toegevoegd: de laagste leerjaren kregen derhalve twee, de hoogste jaren tien vragen te beantwoorden. Over de financiële vaardigheden hebben we – alleen in het voortgezet onderwijs – een subjectieve vraag gesteld, waarmee is nagegaan wat leerlingen lastig vinden als het om geld gaat. Het ging daarbij om een meerkeuzevraag met zes antwoordmogelijkheden.⁶⁴ Daarnaast kon worden aangegeven dat zij niets lastig vinden. In tabel 9.3 staan de percentages die dit laatste niet hebben ingevuld: zij ervaren derhalve wel een tekort in hun vaardigheden. Van alle kennisvragen worden in de tabel de percentages goede antwoorden vermeld. Omdat de moeilijkheidsgraad van de verschillende vragen nogal uiteenloopt, kan de ontwikkeling van de kennis niet zonder meer uit de totaalscore voor de kennisvragen worden afgeleid.

⁶³ De percentages zijn uiteraard hoger wanneer ook de antwoorden 'soms' meegeteld worden bij de beïnvloeding door 'peers' en reclame.

⁶⁴ Uitkomen met mijn geld, overzicht houden van mijn geldzaken, alles op tijd betalen, me niet laten verleiden door reclame, prijsbewust zijn, anders, nl...

Uit de afzonderlijke kennisvragen is de toename van kennis daarentegen wel zeer goed af te leiden (zie ook figuur 9.2). Op twee uitzonderingen na is er steeds sprake van oplopende percentages goede antwoorden. De derde en vierde vraag – die vanaf groep 7 zijn gesteld en die beide betrekking hadden op inflatie – zijn slecht beantwoord. Zo kent slechts de helft van de scholieren in het voortgezet onderwijs theoretisch het begrip inflatie; als het om de praktijk van geld in een spaarpot gaat, weet nog slechts een derde deel dat met dat geld een jaar later meestal minder gekocht kan worden (oplopend van 21% in klas 1+2 tot 47% in mbo en klas 5+6 havo/vwo). Die slechte beantwoording geldt ook voor de vraag over de dekking van een WA-verzekering (door minder dan de helft van de 16-17 jarigen goed beantwoord). Deze vraag is alleen in de hoogste leerjaren gesteld, omdat de leerlingen daarmee te maken kunnen krijgen wanneer zij een bromfiets kopen of krijgen.

Ondanks de toegenomen kennis, vindt een meerderheid van de leerlingen in het voortgezet onderwijs het lastig om met geld om te gaan: 60 procent of meer maakt melding van een tekort aan financiële vaardigheden.

Figuur 9.2

Kennisvragen zijn over de hele linie beter door de jongens beantwoord dan door de meisjes. Geldt voor het basisonderwijs nog dat kennis toeneemt met de leeftijd, in het voortgezet onderwijs ligt die relatie gecompliceerder: binnen de twee opeenvolgende leerjaren hebben de jongere leerlingen de vragen beter beantwoord dan hun oudere klasgenoten.

Samenhangen

Kijken we vervolgens naar de belangrijkste voorspellers van financiële kennis. In groep 5 en 6 van de basisschool zijn dat leeftijd en geslacht, maar in de hoogste klassen van het basisonderwijs is dat de financiële opvoeding door de ouders. De kennisvragen zijn daar het best beantwoord door kinderen die aangeven dat zij van hun ouders de waarde van geld hebben geleerd. Dat komt misschien omdat twee van de vier vragen bij hen betrekking hadden op het begrijpen van inflatie. In het voortgezet onderwijs is het onderwijstype steeds de belangrijkste voorspeller. Leerlingen van vmbo en mbo hebben een aanzienlijk lager kennisniveau dan havo-vwo-leerlingen. Zij melden ook vaker een tekort aan financiële vaardigheden, maar hier is niet het onderwijstype de belangrijkste voorspeller, maar zijn dat de invloed van leeftijdsgenoten, reclame en uitgaansleven. Ouders spelen hier een negatieve rol: leerlingen die een tekort aan financiële vaardigheden melden, vinden hun ouders vaak vrijgevig en zij hebben van hen niet geleerd goed met geld om te gaan.

Tabel 9.4 – Ontwikkelingen in financieel bewustzijn en financiële motivatie

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
weet altijd hoeveel geld	37%	37%	48%	59%	63%
geldzaken onder controle	-	29%	35%	45%	42%
bezorgd voor later	-	-	22%	26%	24%
vindt sparen belangrijk	66%	71%	66%	67%	78%
wil meer weten over geld	41%	29%	25%	23%	26%
behoefte aan meer kennis over geld	-	-	25%	24%	31%
totaal n	(1.112)	(1.108)	(586)	(578)	(557)

- = niet gemeten

9.5 Ontwikkelingen in financieel bewustzijn en financiële motivatie

Financieel *bewustzijn* is een term met meerdere dimensies. We hebben een onderscheid aangebracht tussen bewustzijn dat betrekking heeft op het heden en bewustzijn van de toekomst. Wat het heden betreft gaat bij de kinderen van groep 5 en 6 van de basisschool nog alleen om het antwoord op de vraag of zij altijd precies weten hoeveel geld zij hebben. In de hogere leerjaren zijn daar nog twee vragen aan toegevoegd die met de oorspronkelijke vraag samen blijken te hangen. Dat zijn de vraag of zij genoeg kennis hebben over sparen en spaarrekeningen en de vraag of zij altijd genoeg geld hebben om te kunnen kopen wat ze willen. Het woord 'genoeg' is hierbij het gemeenschappelijke. Kinderen die op deze vragen goed scoren, geven blijk van een zelfbewuste instelling, waarbij zij denken hun geldzaken onder controle te hebben. De term 'geldzaken onder controle' gebruiken we daarom als aanduiding hiervoor, waarbij het wel van belang is erop te wijzen dat het hierbij om een subjectieve inschatting van de leerlingen zelf gaat.

Wat bewustzijn van de toekomst betreft hebben we de leerlingen vanaf de laagste klassen van het voortgezet onderwijs gevraagd of zij zich zorgen maken of zij later wel genoeg verdienen en of zij het belangrijk vinden om te sparen. De antwoorden op beide vragen hangen niet met elkaar samen en geven ook geen aanleiding tot de vorming van een nieuw concept.

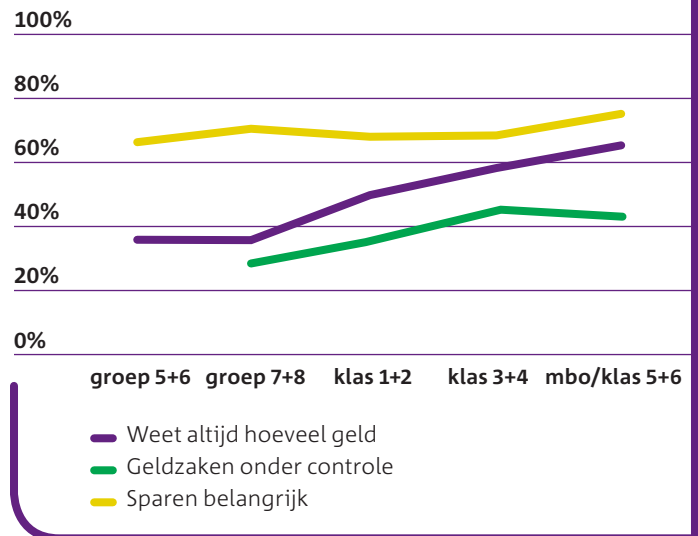
Financiële *motivatie* is bij de kinderen in het basisonderwijs gemeten met de vraag of zij meer over geld zouden willen weten. De leerlingen van het voortgezet onderwijs en het mbo is een lijst voorgelegd met twaalf financiële thema's of producten. Daarbij kon worden aangegeven of zij nu al behoefte hebben aan meer kennis over deze zaken. Aan de ene kant gaat het blijkens de antwoorden om zaken die naar de behoefte aan zekerheid neigen dan wel op iedereen van toepassing zijn (behoefte aan kennis over spaarrekeningen, belastingen, pensioenen, verzekeringen en hypotheek), aan de andere kant om zaken die meer risico's met zich meebrengen (behoefte aan informatie over lenen, kopen via internet, kopen op afbetaling, kopen met credit cards, gokken met geld). Maar de antwoorden bij beide groepen thema's hangen zo sterk met elkaar samen, dat we ze hebben samen genomen onder de noemer 'behoefte aan meer kennis over geld'. In tabel 9.4 worden de ontwikkelingen op het terrein van financieel bewustzijn en financiële motivatie weergegeven.

Voor zover het de huidige situatie betreft neemt het financieel bewustzijn geleidelijk aan toe tot en met de derde en vierde klas van het voortgezet onderwijs. Daarna zien we een stabilisatie. Dat geldt zowel voor het altijd precies weten hoeveel geld je hebt als voor het gevoel je geldzaken onder controle te hebben. Wat de toekomst betreft zit er weinig ontwikkeling in de percentages. Een kwart van de leerlingen is bezorgd of zij later wel genoeg verdienen en ongeveer tweederde vindt sparen belangrijk. Dat percentage stijgt echter tot driekwart in de hoogste leerjaren.

De financiële motivatie is het hoogst bij de jongste leerlingen. Daarna neemt de behoefte geleidelijk aan af, hoewel er bij de oudste leerlingen sprake lijkt van een kentering. Opvallend is de grote overeenkomst tussen de percentages bij de enkelvoudige vraag of zij meer willen weten over geld en de uitgebreide vraag naar de behoefte aan meer informatie over diverse onderwerpen.

Wat de achtergrondkenmerken betreft is ten aanzien van de huidige situatie vooral het geslacht van belang. Jongens weten meer dan meisjes hoeveel geld ze hebben en ze zijn ook zelfbewuster ten aanzien van het onder controle hebben van hun geldzaken. In het voortgezet onderwijs speelt ook het onderwijstype mee. Bij havo-vwo-leerlingen is het gevoel de zaken onder controle te hebben groter dan bij vmbo- en mbo-leerlingen. Vooral in de derde en vierde klassen zijn vmbo-leerlingen ook vaker bezorgd of zij later wel genoeg verdienen. Dat uit zich echter niet in een grotere spaarzin of een grotere behoefte aan informatie over geld. De motivatie om meer over geld te leren is bij jongens groter dan bij meisjes.

Ontwikkeling in financieel bewustzijn

Figuur 9.3

Samenhangen

Onder de voorspellers van financieel *bewustzijn* nemen de kenmerken die de leerlingen aan hun ouders toeschrijven, een prominente plaats in. Dat is vooral zichtbaar bij de leerlingen in de derde en vierde klassen van het voortgezet onderwijs, waar het geleerd hebben met geld om te gaan zowel de belangrijkste voorspeller is van het onder controle hebben van de huidige geldzaken als van de bezorgdheid voor de toekomst en het belang dat aan sparen wordt gehecht. In de hogere leerjaren zien we hetzelfde, zij het dat de bezorgdheid voor de toekomst hier geen voorspellers heeft. Ook in de lagere klassen van het voortgezet onderwijs en de hoogste groepen van het basisonderwijs zeggen de kinderen die van hun ouders met geld hebben leren omgaan, hun geldzaken beter onder controle te hebben en sparen belangrijker te vinden. Ook kinderen die hun ouders niet vrijgevig vinden, laten doorgaans een hogere mate van financieel bewustzijn zien.

Op de financiële *motivatie* – de behoefte om meer over geld te leren – lijken de ouders bij de leerlingen in het basisonderwijs nog enige invloed uit te oefenen, maar in het voortgezet onderwijs geldt dat minder. Het meest opvallende is echter dat de financiële motivatie nauwelijks systematisch samenhangt met de andere kenmerken. In de hoogste leerjaren – waar er zoals we zagen sprake is van een stijging van de behoefte aan meer informatie – is zelfs geen enkele voorspeller het vermelden waard.

Tabel 9.5 – Ontwikkelingen in financieel gedrag

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
vooral uitgeven	23%	30%	48%	64%	66%
extra geld vragen	50%	51%	57%	59%	52%
wel eens geld lenen	24%	26%	49%	52%	42%
niet wachten met kopen	-	16%	21%	18%	17%
kopen zonder nadenken	-	11%	17%	20%	12%
kritiek krijgen van ouders over uitgaven	-	8%	12%	17%	16%
voortekenen van problematisch gedrag	6%	12%	15%	20%	18%
kopen via internet	-	-	18%	25%	22%
hebben van schulden	-	-	10%	12%	10%
spelen om geld	-	-	12%	12%	10%
risicovolle gedragingen (2 of 3 van de 3 vaak)	-	-	8%	10%	9%
totaal n	(1.112)	(1.108)	(586)	(578)	(557)

-- niet gemeten

9.6 Ontwikkelingen in financieel gedrag

Het belangrijkste aspect van financieel gedrag is wat de leerlingen doen met hun geld, zowel het geld dat ze krijgen als het geld dat ze zelf verdienen. Het gaat daarbij om de keuze tussen uitgeven of sparen. Op voorhand kan niet worden gesteld welke keuze het meest bevorderlijk is voor het verkrijgen van financieel inzicht.

Twee andere aspecten van financieel gedrag blijken eveneens van belang: het vragen van extra geld aan hun ouders en het lenen van geld. Alle leerlingen hebben over deze drie gedragsaspecten dezelfde vragen beantwoord.

Vanaf groep 7 in de basisschool kregen de leerlingen ook andere vragen over hun financieel gedrag voorgelegd. Om te kunnen vaststellen in hoeverre zij hun koopbehoefte onder controle hebben is hen gevraagd wat ze liever kopen: iets dat minder mooi is, maar dat ze direct kunnen kopen, of iets dat mooier is maar waarvoor ze nu nog te weinig geld hebben. Ook is gevraagd of ze vaak iets kopen zonder na te denken en of ze van hun ouders wel eens kritiek krijgen over hun koopgedrag. Deze kenmerken hebben we vervolgens ook samengevoegd onder de noemer van 'problematisch financieel gedrag'.⁶⁵

Bij de leerlingen van het voortgezet onderwijs zijn behalve over de reeds genoemde aspecten ook vragen gesteld over zaken waar grotere risico's aan verbonden zijn. Bij deze risicovolle gedragingen gaat het met name om het spelen om geld en het hebben van schulden. Ook kopen via internet is hier ondergebracht, hoewel dat niet per se met grotere risico's gepaard gaat. De uitkomsten staan – tezamen met de andere gedragsaspecten – weergegeven in tabel 9.5.

Naarmate leerlingen in een hoger leerjaar zitten, neemt de kans dat zij hun geld vooral uitgeven – en derhalve niet sparen – sterk toe. In de hoogste leerjaren treedt wel een stabilisatie op. Opvallend is dat de leerlingen in het basisonderwijs – die hun geld nog voornamelijk sparen – toch al in grote mate om extra geld vragen en ook wel eens geld lenen. Deze percentages nemen in het voortgezet onderwijs nog verder toe, maar laten in de hoogste leerjaren een daling zien. Dezelfde trend is zichtbaar bij het niet kunnen uitstellen van de koopbehoefte, het kopen zonder nadenken en het ontvangen van kritiek van de ouders over het koopgedrag en het samengestelde kenmerk 'problematisch financieel gedrag'. Deze percentages liggen overigens op een veel lager niveau.

⁶⁵ Dit kenmerk is niet in alle deelgroepen op dezelfde wijze gemeten. De hier genoemde samenvoeging geldt voor groep 7 en 8 in het basisonderwijs. In het voortgezet onderwijs is de indicator 'niet wachten met kopen' vanwege een betere samenhang vervangen door 'gaat anders met geld om dan ouders'. In groep 5 en 6 van het basisonderwijs is 'problematisch gedrag' gebaseerd op uitgeven, extra geld vragen, nooit genoeg geld hebben en wel eens geld lenen.

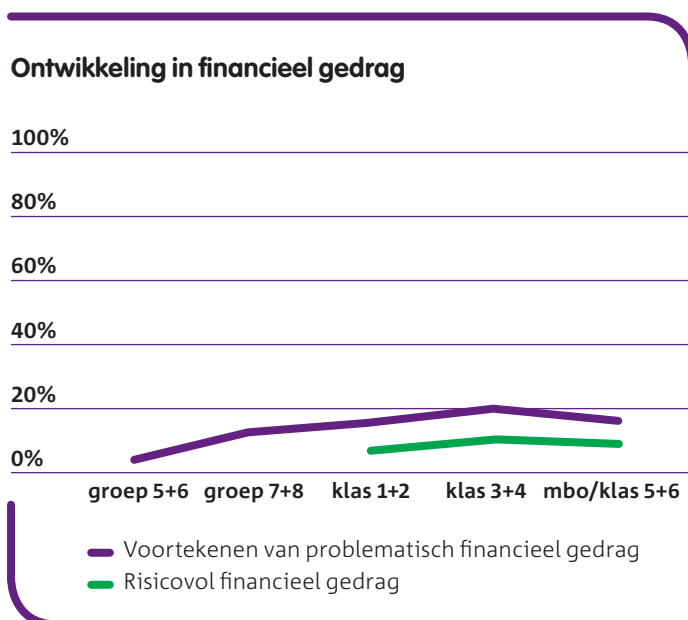
Of kinderen in groep 5 en 6 van de basisschool hun geld vooral uitgeven, hangt vrijwel niet samen met de achtergrondvariabelen. Alleen in de hoogste groepen zijn allochtone leerlingen meer tot uitgeven geneigd. In de laagste klassen van het voortgezet onderwijs komen daar de meisjes bij, terwijl in hogere leerjaren ook het onderwijstype gaat meespelen: vmbo- en mbo-leerlingen geven vaker aan dat zij hun geld vooral uitgeven dan havo- en vwo-leerlingen. Extra geld vragen komt vooral voor bij allochtone leerlingen en leerlingen die in een eenoudergezin opgroeien. Ook vmbo-leerlingen en – althans vanaf het voortgezet onderwijs – meisjes vragen hun ouders relatief vaak om bij te springen. Al vanaf de hogere groepen in het basisonderwijs blijken meisjes ook vaker dan jongens geld te lenen.

Van voortekenen van problematisch financieel gedrag is sprake wanneer geld uitgeven, niet altijd geld genoeg hebben en regelmatig extra geld vragen of lenen als patroon optreden. De ontwikkeling van dat patroon is grafisch weergegeven in figuur 9.4. De omvang van de groep die voortekenen vertoont van problematisch financieel gedrag toont met het doorlopen van het onderwijs een stijgende tendens maar blijft onder de 20 procent. Daadwerkelijk risicovol gedrag (positief op minstens twee van de drie indicatoren) wordt vaak vertoond door nagenoeg tien procent van de scholieren – zie figuur 9.4 – en daarnaast soms door nog eens 20 procent van de scholieren. De ontwikkeling is in het basisonderwijs en de eerste jaren van het voortgezet onderwijs vooral gerelateerd aan de leeftijd. Bij vmbo-leerlingen komt dit gedrag doorgaans wat vaker voor dan bij havo-vwo-leerlingen. Ook allochtone leerlingen laten over het algemeen hogere percentages voortekenen van problematisch gedrag zien dan autochtone leerlingen.

Samenhangen

Terwijl financieel bewustzijn vooral samenhangt met kenmerken die de leerlingen aan hun ouders toeschrijven – met name het geleerd hebben goed met geld om te gaan – zijn de voorspellers van de verschillende aspecten van financieel gedrag vooral aan de ‘peergroup’ gerelateerd en aan kenmerken van de leerlingen zelf. Voor het basisonderwijs geldt dat overigens in mindere mate dan voor het voortgezet onderwijs. Voor zover de ouders nog wel een rol spelen bij het financieel gedrag van hun kinderen gaat het niet om wat zij van hun ouders hebben geleerd, maar om de vrijgevigheid van de ouders. Met name het vragen om extra geld vertoont veel samenhang met de inschatting van de kinderen dat hun tekorten wel door hun ouders worden aangevuld.

Veel geld uitgeven hangt sterk samen met het uitgaansleven waarmee leerlingen vanaf het begin van het voortgezet onderwijs in aanraking beginnen te komen. De invloed van leeftijdsgenoten speelt hierbij een duidelijke rol, maar ook het eigen financieel bewustzijn: het gaat vooral om leerlingen die weinig controle over hun geldzaken hebben en sparen minder belangrijk vinden. We hebben hierbij ook een relatie gevonden met het zich zorgen maken over de eigen financiële situatie in de toekomst. Aannemelijk is echter dat deze zorgen eerder het gevolg zijn van het overmatig geld uitgeven dan de oorzaak. Opmerkelijk is dat het zich zorgen maken over de toekomst ook vooral voorkomt bij kinderen die aangeven van hun ouders geleerd te hebben om goed met geld om te gaan. Wellicht geven zij onder invloed van hun leeftijdsgenoten veel meer uit dan zij op basis van hun opvoeding zouden willen en maken zij zich om die reden zorgen.

Figuur 9.4

9.7 Samenvatting en conclusies

In deze laatste paragraaf worden de belangrijkste uitkomsten van dit onderzoek samengevat. Achtereenvolgens wordt daarbij ingegaan op financiële kennis en vaardigheden, financieel bewustzijn, financiële motivatie en financieel gedrag.

Zoals te verwachten neemt *kennis* toe naarmate leerlingen in een hoger leerjaar zitten. Over de hele linie is het niveau van financiële kennis bij jongens hoger dan bij meisjes, maar de belangrijkste voorspeller van kennis is het onderwijstype: vmbo- en mbo-leerlingen hebben minder financiële kennis dan havo-vwo-leerlingen. Ondanks de toegenomen kennis vindt een meerderheid van de leerlingen in het voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs het lastig om met geld om te gaan: ongeveer tweederde van de leerlingen meldt een tekort aan financiële *vaardigheden*. Bij de verklaring van hun financiële gedragingen speelt dat tekort een grotere rol dan het niveau van hun kennis.

Voor zover het financieel *bewustzijn* betrekking heeft op de huidige situatie zien we een geleidelijke toename. Dat geldt zowel voor het altijd precies weten hoeveel geld je hebt als voor het gevoel je geldzaken onder controle te hebben. Het financieel bewustzijn in relatie tot de toekomst vertoont weinig ontwikkeling. Ongeveer een kwart maakt zich zorgen over de toekomst en tweederde vindt sparen belangrijk. Onder de voorspellers van financieel bewustzijn nemen de kenmerken die de leerlingen aan hun ouders toeschrijven een belangrijke plaats in. Leerlingen die van hun ouders geleerd hebben met geld om te gaan, hebben hun geldzaken doorgaans beter onder controle en zij vinden het ook belangrijker om te sparen. Ook kinderen die hun ouders niet vrijgevig vinden, laten doorgaans een hoger niveau van financieel bewustzijn zien.

Financiële *motivatie* – opgevat als de wil om meer over geld te leren – is het grootst bij de jongste leerlingen. Over de hele linie zijn jongens ook meer gemotiveerd om hun financiële kennis te vergroten dan meisjes. In het basisonderwijs lijken ouders nog enige invloed te hebben op die motivatie, voor het voortgezet onderwijs geldt dat minder. Het meest opvallende is echter dat de financiële motivatie zich nauwelijks laat voorspellen.

Bij financieel *gedrag* gaat het vooral om de vraag wat leerlingen doen met hun geld: uitgeven of sparen. Naarmate zij in een hoger leerjaar zitten, neemt de kans dat zij hun geld vooral uitgeven, sterk toe. Opvallend is dat ook kinderen die vooral sparen, hun ouders nog vaak om extra geld vragen. De kans daarop is het grootst wanneer zij hun ouders vrijgevig vinden. Veel geld uitgeven hangt sterk samen met het uitgaansleven dat vanaf het begin van het voortgezet onderwijs een steeds groter deel van de leerlingen in zijn greep krijgt. De invloed van leeftijdsgenoten speelt hierbij een duidelijke rol, maar ook het eigen financieel bewustzijn: leerlingen die veel geld uitgeven zijn vooral leerlingen die hun geldzaken niet goed onder controle hebben en weinig belang hechten aan sparen. Opvallend is dat financieel gedrag – anders dan financieel bewustzijn – maar weinig samenhang vertoont met kenmerken die aan de ouders worden toegeschreven. En voor zover die samenhang er wel is, gaat het om een negatieve invloed. Met name het vragen om extra geld gebeurt vaak bij vrijgevig ouders.

Slotbeschouwing

Centrale doelstelling van het onderzoek was om, naast het beschrijven van de ontwikkeling die scholieren doormaken qua financieel inzicht en gedrag, de factoren te traceren die van invloed zijn op het financieel gedrag van scholieren. Hier past het, na alle detailleringen in de voorgaande hoofdstukken, een algemeen beeld te formuleren op basis van de verkregen bevindingen. Twee vragen staan daarbij centraal:

- In welke mate kan het financieel gedrag begrepen worden vanuit het financieel inzicht dat de jongere heeft opgedaan en vanuit zijn sociale omgeving.
- Wat zijn concreet de factoren die het sterkst van invloed zijn?

Beantwoording vindt uiteraard plaats binnen de grenzen van het onderzoek zoals dat het financieel inzicht kon meten en uitgaan- de ook van het door de jongere zelf gerapporteerde gedrag.

Mate waarin het financieel gedrag kan worden verklaard

Het financieel gedrag van jongeren in de leeftijd van 8 tot 18 jaar kan in redelijke mate begrepen worden vanuit factoren die in het onderzoek zijn gemeten. Verschillen in financieel gedrag (het al dan niet gericht zijn op sparen versus uitgeven; het tekort komen en extra geld vragen; al dan niet voortekenen van problematisch gedrag vertonen) zijn voor circa 30 procent te verklaren⁶⁶. Dit betekent dat verschil in gedrag voor een substantieel deel toe te schrijven is aan hierna te noemen factoren. Dat betekent ook dat verschil in financieel gedrag voor een belangrijk deel ook niet door deze factoren bepaald wordt. Dat kunnen factoren zijn zoals persoonlijke attitudes en voorbeeldgedrag van de ouders⁶⁷.

Het financieel gedrag van scholieren in de leeftijd van het voortgezet onderwijs valt beter te voorspellen dan dat van kinderen jonger dan 12 jaar. Dat kan een gevolg zijn van het feit dat het financieel inzicht bij deze groep moeilijker te meten is maar kan ook de realiteit weerspiegelen.

Tot de factoren die het financieel gedrag beïnvloeden hoort het financieel inzicht. Dat financiële inzicht was in het onderzoek óók voorwerp van verklaring: in welke mate valt te zeggen dat financieel inzicht op zijn beurt onder invloed staat van c.q. samenhang met zaken als financiële kennis, financiële vaardigheid, de sociale omgeving (opvoedingsstijl van de ouders; leeftijdgenoten) of demografische kenmerken? Het blijkt dat financieel inzicht tot op zekere hoogte te voorspellen valt vanuit die genoemde factoren, namelijk voor zo'n 15 tot 20 procent. Althans bij scholieren in het voortgezet onderwijs, minder bij leerlingen in de basisschoolleeftijd. Voorts blijkt dat de financiële motivatie (weetgierigheid) minder te voorspellen valt dan het financieel bewustzijn (geldzaken onder controle hebben; sparen belangrijk vinden; bezorgd zijn voor financiële positie later). Onderstaande tabel geeft een overzicht van de mate waarin de centrale concepten in het onderzoek verklaard kunnen worden, uitgedrukt in het percentage verklaarde variantie, per leeftijdsgroep. Hoe hoger het percentage, des te krachtiger zijn de voorspellers.

Tabel – Financieel gedrag en kracht van voorspellende factoren (in % verklaarde variantie R²)

groep/ klas	financieel bewustzijn			financiële motivatie				financieel gedrag			
	financiële kennis	tekort in financiële vaardigheden	controle over geldzaken	bezorgd voor later	sparen belangrijk	behoefte aan meer kennis	andere interesses	gericht op uitgeven/sparen	ouders extra geld vragen	bij anderen geld lenen	voortekenen problematisch gedrag
5+6	6		8*	6		2	1	8	7	9	9
7+8	4		11	8		3	3	19	18	12	13
1+2	24	9	11	17	13	11		31	30	9	28
3+4	19	11	17	17	20	8		30**	24	12	30
'5+6'	12	11	17	-	17	-		36	30	34	18

- = niet gemeten

⁶⁶ Leesinstructie: acht procent van de verschillen tussen kinderen in de groepen 5 en 6 in het basisonderwijs (hier: wat betreft het gevoel controle te hebben over de eigen geldzaken) kan worden verklaard door de in het model bij deze variabele ingevoerde factoren (hier: demografische kenmerken, proces richting (financiële) zelfstandigheid, kennis en vaardigheid).

⁶⁷ Leesinstructie: 30 procent van de verschillen (hier: wat betreft de gewoonte om geld dat niet meteen nodig is te sparen of uit te geven) tussen kinderen in de klassen 3 en 4 in het voortgezet onderwijs kan worden verklaard door de in het model bij deze variabele ingevoerde predictoren.

Welke factoren zijn van invloed?

Het *financieel gedrag* blijkt sterk samen te hangen met een gedragspatroon gericht op uitgaan en communicatie. Die samenhang kan in twee richtingen optreden: de behoefte aan veel uitgaan bepaalt de noodzaak veel geld uit te geven en, andersom, de neiging geld vooral niet te sparen maakt het mogelijk uit te gaan, inclusief daartoe noodzakelijke aankopen te doen voor kleding en verzorging. Een volgende belangrijke voorspeller is de oriëntatie van de scholier op zijn/haar leeftijdgenoten. Dat is althans het geval tot een jaar of 15/16. Nadien spelen leeftijdgenoten geen noemenswaardige rol meer voor de verklaring van het financieel gedrag.

Het eigen financieel bewustzijn speelt ook een duidelijke rol: scholieren die weinig controle over hun geldzaken hebben en sparen minder belangrijk vinden zijn geneigd tot uitgeven in plaats van sparen en komen ook in de situatie van geldtekort en daarbij geld vragen aan ouders of elders lenen. Dit blijkt ook verband te houden met het zich zorgen maken over de eigen financiële situatie in de toekomst. Aannemelijk is dat deze zorgen eerder het gevolg zijn van het overmatig geld uitgeven dan de oorzaak. Opmerkelijk is dat het zich zorgen maken over de toekomst vooral voorkomt bij kinderen die aangeven van hun ouders geleerd te hebben om goed met geld om te gaan. Wellicht geven zij onder invloed van hun leeftijdgenoten veel meer uit dan zij op basis van hun opvoeding zouden willen en maken zij zich om die reden zorgen.

Voor zover de ouders een rol spelen bij het financieel gedrag van hun kinderen gaat het niet zozeer om het geleerd hebben wat de waarde van geld is, maar of het kind zelf mag beslissen bij de besteding van het geld en of de ouders al dan niet steeds geneigd waren aan te vullen als bij geldtekort om extra geld werd gevraagd (vrijgevigheid). Het vragen om extra geld vertoont veel samenhang met de inschatting van de kinderen dat hun tekorten wel door hun ouders worden aangevuld.

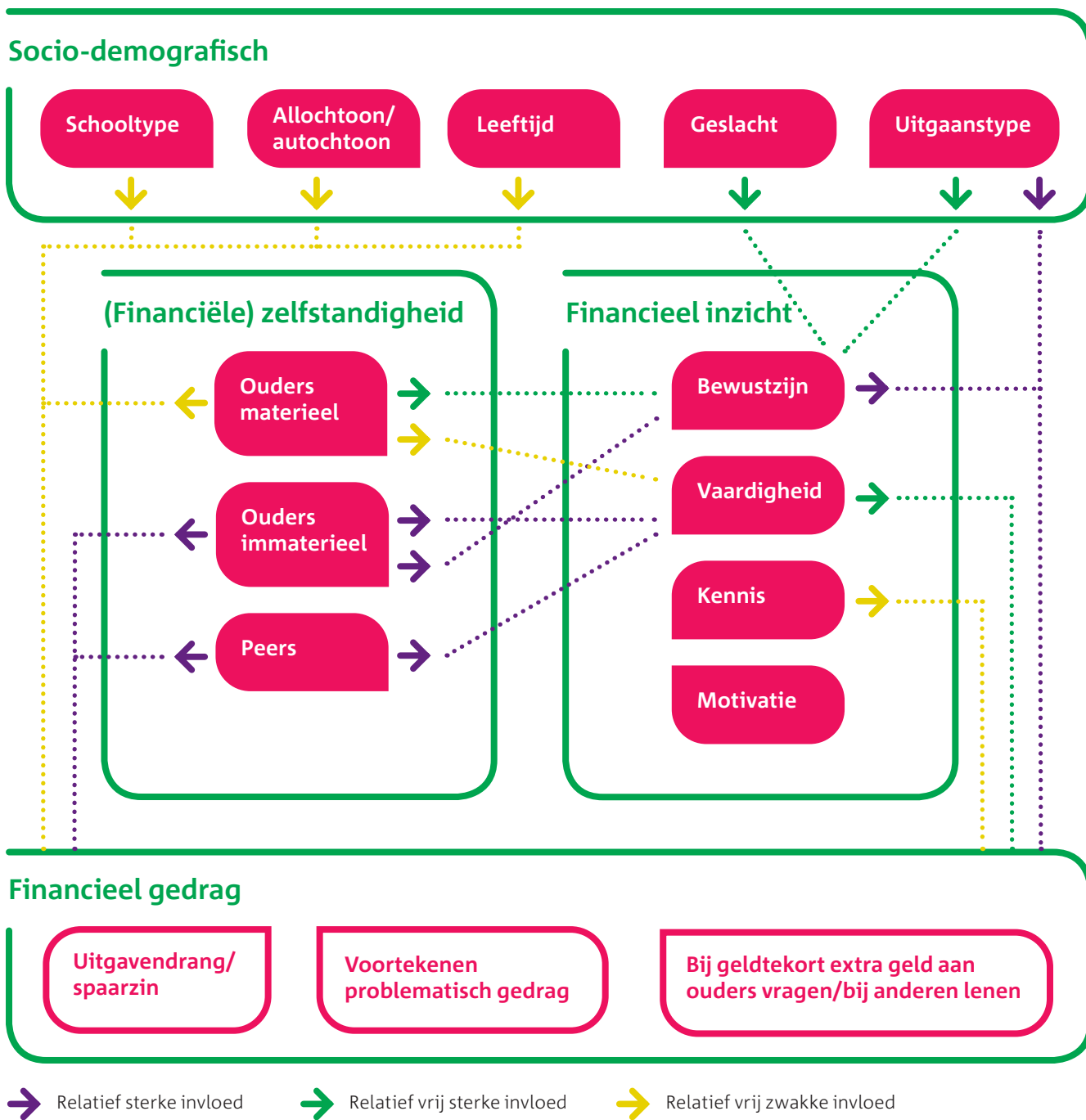
Op het financieel *bewustzijn* blijken vooral kenmerken van invloed die kinderen aan hun ouders toeschrijven, met name het geleerd hebben met geld om te gaan. Dat kenmerken van de opvoedingsstijl een prominente plaats innemen bij de verklaring van het financieel bewustzijn is goed zichtbaar bij leerlingen in de hogere (3^e, 4^e, 5^e en 6^e) klassen van het voortgezet onderwijs. Daar is het geleerd hebben met geld om te gaan zowel de belangrijkste voorspeller van het onder controle hebben van de huidige geldzaken als van het belang dat aan sparen wordt gehecht. In de lagere klassen van het voortgezet onderwijs en de hoogste groepen van het basisonderwijs blijken de kinderen die van hun ouders met geld hebben leren omgaan sparen belangrijker te vinden en hun geldzaken eveneens beter onder controle te hebben (in de zin van kennis van soorten rekeningen en steeds genoeg geld hebben om te kunnen kopen). Kinderen die hun ouders in geval van geldtekort niet vrijgevig vinden, laten doorgaans een hogere mate van financieel bewustzijn zien.

Samengevat totaalbeeld

Onderstaand figuur vat de resultaten van het onderzoek onder scholieren samen voor zover het gaat om factoren die financieel inzicht en gedrag voorspellen. Het figuur neemt als uitgangspunt de blokken van het theoretisch onderzoeksmodel, zoals getoond in figuur 2.1. Het getoonde beeld ziet af van accentverschillen tussen afzonderlijke leeftijdscategorieën. Tussen die leeftijdsgroepen is het geconstateerde beeld overigens vrij consistent, zij het dat met het toenemen van de leeftijd bepaalde factoren in belang toenemen of afnemen (denk aan de invloed van leeftijdgenoten waarvan vooral tot 15/16 jaar sprake is en nadien minder). Van 'globalisering' van de uitkomsten is in de figuur eveneens sprake omdat geen onderscheid gemaakt wordt tussen de voorspelling van afzonderlijke onderdelen van financieel gedrag. Een kanttekening is voorts dat het figuur geen patronen laat zien. Een voorbeeld is de tendens dat meisjes een grotere uitgavendrang hebben dan jongens in combinatie met geld tekort komen, extra geld aan de ouders vragen en bij anderen geld lenen (klassen 3 en 4). Een ander voorbeeld is het geconstateerde patroon dat ouders bij geldtekort van hun kind dat tekort aanzuiveren, hen de waarde van geld onvoldoende hebben bijgebracht – althans in de beleving van het kind – en dat het kind gevoelig is voor beïnvloeding door reclame en leeftijdgenoten (groepen 7 en 8).

Het figuur laat zien dat er drie hoofdfactoren (dikke pijlen) zijn die het financieel gedrag van jongeren voorspellen: de invloed van 'peers', het financieel bewustzijn en het achtergrondgegeven of iemand een type is dat gericht is op uitgaan (inclusief kleding-aankoop), communicatie en leuke dingen kopen. Tussen de vier soorten indicatoren voor financieel inzicht bestaat een hiërarchie qua voorspellingskracht: financiële motivatie (weetgierigheid in zake geld en financiën) voorspelt niet, kennis van financiële zaken in beperkte mate en financiële vaardigheid al sterker.

Figuur 5 toont ook dat financieel bewustzijn en financiële vaardigheden op hun beurt ten dele voorspeld kunnen worden vanuit de opvoedingsstijl van ouders. De immateriële opvoeding (met name het kinderen zelf laten beslissen bij de besteding van geld) speelt daarbij een grotere rol dan de materiële financiële opvoeding (zakgeld geven; 'bijshokken'). De immateriële opvoeding, zoals beleefd door de jongere, heeft relatief grote invloed op zowel het financieel bewustzijn als op financiële vaardigheid. De immateriële opvoedingsstijl van ouders beïnvloedt niet alleen het financieel bewustzijn van de jongere, die stijl oefent ook rechtstreeks invloed uit op het financiële gedrag van het kind.

Figuur 5 – Samenvattend overzicht van invloeden op financieel gedrag en inzicht

Referenties

Antonides, G. I. de Groot & F. van Raaij (2008). **Financieel inzicht van Nederlanders. Resultaten.** Den Haag: CentiQ.

CentiQ (2008). **Actieplan Wijzer in geldzaken.** Den Haag: CentiQ.

ITS (2007). **Verslag vooronderzoek financieel inzicht en ontwikkeling vragenlijst.** Nijmegen: ITS Radboud Universiteit Nijmegen.

Jolles, J. (2006). **Beter onderwijs door meer kennis over leren en de hersenen.** Webdocument 60317, www.jellejolles.nl.

Langen, A. van & G. Driessen (2006). **Sekseverschillen in onderwijsloopbanen.** Nijmegen: ITS

Nibud (2007). **Financiële opvoeding? Dat doe je zo.** Utrecht: Nibud.

Nibud (2008). **Financieel gedrag van jongeren. Achtergronden en invloeden.** Utrecht: Nibud.

SLO (2007). **Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht via het onderwijs. Een analyse van de kerndoelen en eindtermen in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar.** Den Haag: CentiQ.

SLO (2008). **Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht in onderwijsmethoden. Een analyse van methoden in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar.** Den Haag: CentiQ.

SLO (2008). **Bijdrage van docenten aan vergroting van financieel inzicht van leerlingen.** Den Haag: CentiQ.

Woldringh, C. & H. Katteler (2002). **Kennis, houding en gedrag t.a.v. verkeersveiligheid bij leerlingen in de basisvorming.** Nijmegen: ITS.

Verantwoording

In het eerste halfjaar van 2008 heeft het ITS van de Radboud Universiteit Nijmegen aan scholieren van 8 tot 18 jaar vragen voorgelegd op het gebied van financieel inzicht en financieel gedrag. De dataverzameling vond plaats via scholen, in het basisonderwijs met aparte vragenlijsten voor leerlingen in de groepen 5+6 en 7+8 en in het voortgezet onderwijs in de klassen 1+2, 3+4 en 5+6. Die laatste vragenlijst is ook voorgelegd aan leerlingen in de eerste jaren van het mbo. Gegevens zijn geanalyseerd en gerapporteerd voor elk van deze vijf leeftijdscategorieën. Daarnaast is de ontwikkeling in het financieel inzicht en het financieel gedrag over deze vijf categorieën heen geanalyseerd. De analyses zijn uitgevoerd door dr. A. Claassen, mw. dr. J. Polman en drs. H. Katteler van het ITS.

Naast dit hoofdrapport met detail-resultaten van het onderzoek is een samenvatting verkrijgbaar. Zie hiervoor **Financieel inzicht en gedrag van 8 tot 18 jarigen in Nederland: samenvatting** (CentiQ, 2008).

Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de projectgroep Onderwijs van het platform CentiQ, Wijzer in geldzaken. De projectgroep Onderzoek van CentiQ is betrokken geweest bij de bepaling van de opzet van het onderzoek. Het onderzoek werd begeleid door een commissie bestaande uit deelnemers van de projectgroepen Onderwijs en Onderzoek: drs. M. Akerboom (ministerie van Algemene Zaken – RVD/Dienst Publiek en Communicatie), prof. dr. G.W. Meijnen (Universiteit van Amsterdam) en mw. drs. W. van Rossum (ministerie van Financiën – Directie Financiële Markten).

In de projectgroep Onderwijs hadden de volgende personen zitting:

Prof. dr. G.W. Meijnen voorzitter CentiQ- projectgroep Onderwijs	R. de Oude Walburgcollege
Drs. K. van der Heemert Bedrijfstak Pensioenfondsen	S. Perton Kredietbank Utrecht
Drs. J.W.T. Kerkhoffs Stichting Leerplanontwikkeling	Drs. W.J. van Rossum Ministerie van Financiën
R. van der Kuijl Geldmuseum	M. Schiks Fortis Foundation
Drs. M.J. van Leeuwen Verbond van Verzekeraars	Drs. C. M.A. Spoorenberg Nibe- SVV
R. van Mil Nibud	

De publicaties van CentiQ zijn als download verkrijgbaar via www.centiq.nl.

Op deze website is tevens het 'Actieplan Wijzer in Geldzaken' van het platform CentiQ verkrijgbaar, evenals een samenvatting van dit actieplan.

Heeft u vragen over CentiQ of over de publicaties van CentiQ, dan kunt u contact opnemen via centiq@minfin.nl.

Augustus 2008

Bijlage 1 Concepten en onderliggende vraagstelling

In dit onderzoek naar het financieel inzicht van scholieren worden diverse concepten gehanteerd, zoals financieel bewustzijn en financiële motivatie (zie ook het theoretisch model in hoofdstuk 2). De meeste concepten vallen uiteen in deelvariabelen (bijvoorbeeld het onder controle hebben van geldzaken als onderdeel van financieel bewustzijn). Op hun beurt bestaan deze variabelen uit items die met elkaar samenhangen. Deze bijlage geeft per concept weer wat de deelvariabelen zijn en de items die zijn voorgelegd aan de scholieren.

Afhankelijk van de leeftijd van de scholieren zijn bepaalde vragen wel/niet voorgelegd. Zodra een vraag is voorgelegd, is deze ook in hogere groepen/klassen gesteld.

	Kennissen en vaardigheden				
	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
kennis	✗	✗	✗	✗	✗
in welk land betaal je met dollars?	✗	✗	✗	✗	✗
geld op spaarrekening: betalen of rente?	✗	✗	✗	✗	✗
geld in spaarpot: meer of minder waard?		✗	✗	✗	✗
prijzen in winkel: omhoog of omlaag?		✗	✗	✗	✗
betekenis van inflatie			✗	✗	✗
rente bij lenen: lager of hoger?			✗	✗	✗
kopen op afbetaling: duurder of niet?				✗	✗
geld vastzetten: meer of minder rente?				✗	✗
dekking WA-verzekering bromfiets					✗
beleggen versus sparen					✗
tekort aan financiële vaardigheden			✗	✗	✗
uitkomen met mijn geld			✗	✗	✗
overzicht houden van mijn geldzaken			✗	✗	✗
alles op tijd betalen			✗	✗	✗
me niet laten verleiden door reclame			✗	✗	✗
prijsbewust zijn			✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren

✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

(Financiële) zelfstandigheid					
	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
Verantwoordelijkheid krijgen en beïnvloeding door sociale omgeving	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
mag zelf beslissen over eigen geld	✗	✗	✗	✗	✗
mijn ouders laten mij erg vrij waar ik mijn geld aan uitgeef	✗	✗	✗	✗	✗
ik mag zelf beslissen over zak- en/of kledinggeld	✗	✗	✗	✗	✗
ik mag zelf beslissen over eigen verdiensten	✗	✗	✗	✗	✗
vindt ouders vrijgevig	✗	✗	✗	✗	✗
als ik te weinig geld heb dan krijg ik dat wel van mijn ouders	✗	✗	✗	✗	✗
af en toe of vaak krijg ik ook extra geld wanneer ik daarom vraag	✗	✗	✗	✗	✗
waarde van geld geleerd van ouders		✗	✗	✗	✗
mijn ouders hebben mij de waarde van geld goed bijgebracht		✗	✗	✗	✗
omgaan met geld geleerd van ouders			✗	✗	✗
mijn ouders hebben mij de waarde van geld goed bijgebracht			✗	✗	✗
bij ons thuis wordt meestal zuinig aangedaan met geld			✗	✗	✗
leren omgaan met geld heb ik van huis uit goed meegekregen			✗	✗	✗
mijn ouders willen graag dat ik een bijbaantje heb en zelf wat verdien			✗	✗	✗
beïnvloed door 'peers'		✗	✗	✗	✗
kopen omdat de klasgenoten het al hebben		✗	✗	✗	✗
kopen omdat je de eerste wilt zijn		✗	✗	✗	✗
kopen omdat je niet wilt achterblijven		✗	✗	✗	✗
om erbij te horen moet ik wel geld aan mooie spullen uitgeven		✗	✗	✗	✗
ik kies vaak voor een populair merk als ik iets koop of mag uitkiezen		✗	✗	✗	✗
beïnvloed door reclame		✗	✗	✗	✗
kopen omdat ik er reclame voor heb gezien		✗	✗	✗	✗
ik wil vaak dingen hebben die ik op de reclame zie		✗	✗	✗	✗
reclame op televisie vind ik leuker dan het nieuws		✗	✗	✗	✗
kiest zelf		✗	✗	✗	✗
kopen alleen maar omdat je het zelf graag wilt hebben		✗	✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren

✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

Financieel bewustzijn

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
weet altijd hoeveel geld	✗	✗	✗	✗	✗
ik weet altijd hoeveel geld ik heb	✗	✗	✗	✗	✗
geldzaken onder controle		✗	✗	✗	✗
ik weet altijd hoeveel geld ik heb		✗	✗	✗	✗
ik heb altijd genoeg geld om te kopen wat ik wil		✗	✗	✗	✗
ik weet genoeg over sparen en spaarrekeningen		✗	✗	✗	✗
bezorgd voor later			✗	✗	✗
ik maak me zorgen of ik later wel genoeg verdien			✗	✗	✗
belangrijk om te sparen	✗	✗	✗	✗	✗
ik vind het belangrijk om te sparen	✗	✗	✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren

✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

Financiële motivatie

	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
wil meer weten over geld	✗	✗	✗	✗	✗
ik zou best meer willen weten over geld	✗	✗	✗	✗	✗
behoefte aan meer kennis			✗	✗	✗
sparen en spaarrekeningen			✗	✗	✗
lenen van geld			✗	✗	✗
kopen via internet			✗	✗	✗
kopen op afbetaling			✗	✗	✗
kopen met credit cards			✗	✗	✗
belastingen			✗	✗	✗
pensioenen			✗	✗	✗
verzekeringen			✗	✗	✗
hypotheken			✗	✗	✗
gokken met geld			✗	✗	✗
beleggen van geld			✗	✗	✗
financiële risico's die je kunt lopen			✗	✗	✗
vooral andere interesses	✗	✗	✗	✗	✗
voor mij zijn andere dingen belangrijker dan geld	✗	✗	✗	✗	✗
met geld hou ik me helemaal nog niet bezig	✗	✗	✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren

✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

Financieel gedrag					
	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
vooral uitgeven	✗	✗	✗	✗	✗
wat doe je meestal als je geld van je ouders krijgt	✗	✗	✗	✗	✗
wat doe je over het algemeen met het geld dat je zelf hebt verdiend	✗	✗	✗	✗	✗
extra geld vragen	✗	✗	✗	✗	✗
vraag je wel eens extra geld aan je ouders omdat je geld tekort komt?	✗	✗	✗	✗	✗
wel eens geld lenen	✗	✗	✗	✗	✗
leen je wel eens geld van anderen?	✗	✗	✗	✗	✗
voortekenen problematisch financieel gedrag	✗				
geld uitgeven in plaats van sparen, geld lenen, extra geld vragen/vaak weinig geld	✗				
voortekenen problematisch financieel gedrag		✗	✗	✗	✗
niet wachten met kopen / anders met geld omgaan dan ouders		✗	✗	✗	✗
kopen zonder nadenken		✗	✗	✗	✗
kritiek krijgen van ouders over uitgaven		✗	✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren
 ✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

Risicogedrag					
	basisonderwijs		voortgezet onderwijs		
	groep 5-6	groep 7-8	klas 1-2	klas 3-4	mbo + klas 5-6 havo-vwo
kopen via internet			✗	✗	✗
downloaden waarvoor betaald moet worden			✗	✗	✗
artikelen zoals mobiele telefoons, I-pods, ets.			✗	✗	✗
artikelen via sites als marktplaats.nl			✗	✗	✗
tickets, bijvoorbeeld concerten of reizen			✗	✗	✗
hebben van schulden			✗	✗	✗
bij mijn ouder(s) :			✗	✗	✗
bij broer(s) of zus(sen) :			✗	✗	✗
bij vrienden/vriendinnen :			✗	✗	✗
bij de bank (rood staan) :			✗	✗	✗
'bij cafés, uitgaansgelegenheden' :			✗	✗	✗
bij zaken (kopen op afbetaling) :			✗	✗	✗
bij internetbedrijven :			✗	✗	✗
bij anderen :			✗	✗	✗
spelen om geld			✗	✗	✗
kaartspelletjes :			✗	✗	✗
spellen in een gokhal :			✗	✗	✗
spelletjes op internet :			✗	✗	✗
sms-spelletjes :			✗	✗	✗
telefoonspelletjes op tv :			✗	✗	✗
sporttoto of loterijen :			✗	✗	✗

✗ = deze vraag/dit item maakt onderdeel uit van de variabele in deze groep scholieren
 ✗ = deze variabele is gehanteerd bij deze groep scholieren

Bijlage 2 Vragenlijst

De leeftijd van scholieren loopt sterk uiteen en daarmee ook hun financieel bewustzijn en financieel gedrag. Afhankelijk van de leeftijd zijn indicatoren voor die concepten wel of niet van toepassing. Vijf groepen scholieren zijn onderscheiden met elk een eigen versie van de vragenlijst. De versies verschillen in lengte en aan te snijden onderwerpen (zie bijlage 1). De vragenlijst voor de 1e en 2e klassers in het voortgezet onderwijs geeft de grootste gemene deler van de vijf vragenlijsten. De andere vragenlijsten zijn opvraagbaar.

De vragenlijst is door de scholieren in het voortgezet onderwijs digitaal ingevuld (als webenquête). De hier weergegeven vragenlijst is daarvan qua lay-out een afspiegeling, zonder de automatische, ‘onder water’ aanwezige routing.

Vragenlijst voor klas 1 en 2 van het voortgezet onderwijs

Deze vragenlijst gaat over wat je zoal weet van geld. Ook wordt gevraagd of je zakgeld krijgt en wat je daar meestal mee doet.

Het is geen proefwerk. Bij heel veel vragen kun je gewoon invullen dat je het niet weet. Je krijgt er ook geen punt voor.

En jouw antwoorden blijven geheim. Je hoeft dus niet bang te zijn dat je school of je ouders horen wat je hebt ingevuld.

- a01   A. VRAGEN OVER JOU**
Ben je een jongen of een meisje?
 jongen
 meisje

- a02   Hoeveel jaar ben je?**
-

- a03a   In welke klas zit je?**
 klas 1
 klas 2
 klas 3
 klas 4
 klas 5
 klas 6

- qa03b   En in welk onderwijstype?**
 Als je in een combinatieklas zit, vul dan het onderwijstype in waar je waarschijnlijk naar toe gaat of waarvoor je een advies hebt gekregen. Als je het helemaal nog niet weet, mag je kiezen.
 praktijkonderwijs
 vmbo met lwoo
 vmbo
 havo
 vwo

qa03c Welke leerweg?

- nog geen leerweg
- basisberoepsgericht (bbl)
- kaderberoepsgericht (kbl)
- gemengde leerweg (gl)
- theoretische leerweg (tl)
- weet niet

qa03d Heb je al een voorkeur voor één_ van de richtingen (sectoren) binnen het vmbo?

- nee, nog niet
- ja, voor techniek
- ja, voor handel en economie
- ja, voor zorg en welzijn
- ja, voor landbouw
- ja, anders, namelijk

qa03e In welke richting (sector)?

- techniek
- handel en economie
- zorg en welzijn
- landbouw
- anders, namelijk

qa03f1 Heb je al een voorkeur voor één van de profielen?

- nee, nog niet
- ja, natuur en techniek
- ja, natuur en gezondheid
- ja, economie en maatschappij
- ja, cultuur en maatschappij
- ja, anders, namelijk

qa03f2 Voor welk profiel heb je gekozen of ga je kiezen?

- weet ik nog niet
- natuur en techniek
- natuur en gezondheid
- economie en maatschappij
- cultuur en maatschappij
- anders, namelijk

qa03g In welk profiel?

- natuur en techniek
- natuur en gezondheid
- economie en maatschappij
- cultuur en maatschappij
- anders, namelijk

a04a Woon je in een gezin?

- ja
- nee, in een:

a04b Woon je met twee ouders of één ouder in jullie gezin? (stiefouders mag je ook meetellen)

- met twee ouders
- met mijn moeder
- met mijn vader
- afwisselend bij vader en moeder

Hoeveel oudere broers en/of zussen wonen in jullie gezin?
(stiefbroers en -zussen mag je ook meetellen)

a04c   **aantal oudere broers/zussen:**

Hoeveel jongere broers en/of zussen wonen in jullie gezin?
(stiefbroers en -zussen mag je ook meetellen)

a04d   **aantal jongere broers/zussen:**

---

a05   **Heeft je vader betaald werk?**

- weet ik niet
- ja
- nee

a06   **Heeft je moeder betaald werk?**

- weet ik niet
- ja
- nee

Bij enkele vragen wordt gevraagd naar je ouders.

Je kunt dan ook denken aan de mensen die voor jou zorgen.

a07   **Tot welke groep zou jij jezelf rekenen?**

- Nederlanders
- Surinamers
- Antillianen of Arubanen
- Turken
- Marokkanen
- anders, namelijk
- weet ik niet

Ken je de postcode van het adres waar je woont?

Het gaat alleen om de cijfers, niet om de letters

a08   **ja, mijn postcode is:**

---

bc01a   **Krijg je zakgeld en/of kleedgeld?**

- nee
- ja, alleen zakgeld
- ja, alleen kleedgeld
- ja, zakgeld en kleedgeld

bc01b   **Hoe oud was je toen je voor het eerst geld (zakgeld of kleedgeld) van je ouders kreeg?**

(2 – 18)

---

bc01c   **Krijg je dit geld iedere keer wanneer je daarom vraagt of op een vaste dag?**

- wanneer ik daarom vraag
- op een vaste dag
- dat weet ik niet precies

bc04 Waaraan geef jij je geld zoal uit?

Bij iedere regel moet je één hokje aanklikken.

Het gaat alleen om geld dat je zelf uitgeeft. Als je ouders altijd voor je betalen en je zelf nooit geld uitgeeft, vul dan iedere keer niets in.

	heel veel	veel	soms	niet veel	niets
snoep of andere lekkere dingen	☐	☐	☐	☐	☐
verzorgingspullen (zoals make up, gel)	☐	☐	☐	☐	☐
speelgoed	☐	☐	☐	☐	☐
sport- of hobbypullen	☐	☐	☐	☐	☐
mobiele telefonie	☐	☐	☐	☐	☐
(computer)spellen, games	☐	☐	☐	☐	☐
muziek en film (zoals cd's, dvd's, downloads)	☐	☐	☐	☐	☐
boeken, iets om te lezen	☐	☐	☐	☐	☐
kleren, schoenen	☐	☐	☐	☐	☐
leuke dingen doen, uitgaan	☐	☐	☐	☐	☐

bc05a Heb jij een eigen rekening bij de bank?

- ja
- nee
- weet ik niet

bc05b Is dat een rekening met een bankpas, een spaarrekening of heb je beide?

- alleen rekening met een bankpas
- alleen spaarrekening (met rente)
- beide
- weet ik niet

bc05c Betaal jij rekeningen over het algemeen via internet?

- ik krijg nooit rekeningen
- ja, meestal
- ja, soms
- nee, ik betaal niet via internet

bc06a Is jouw geld vaak op (zodat je niets meer kunt kopen)?

- ja, vaak heb ik niets meer
- soms heb ik niets meer
- nee, ik heb altijd geld genoeg

bc06b Vraag je wel eens extra geld aan je ouders, omdat je geld tekort komt?

- nee, ik kom nooit geld tekort
- ja, maar ik krijg nooit extra geld
- ja, en af en toe krijg ik het dan ook
- ja, als ik het vraag krijg ik het ook

bc06c Leen je wel eens geld van anderen?

- nee, nooit
- ja, soms
- ja, heel vaak

bc07a Wat doe je als je iets wilt kopen, maar je hebt te weinig geld?

Je mag hier meer dan één antwoord aanklikken

- dat gebeurt nooit
- ik vraag het aan mijn ouders
- ik wacht nog met kopen
- ik leen geld van mijn ouders
- ik leen geld van mijn vrienden
- ik haal het van mijn rekening
- anders, namelijk

bc07b Hoe bewaar je het geld dat je niet meteen nodig hebt?

Je mag hier meer dan één antwoord aanklikken

- ik heb nooit geld over
- in mijn spaarpot
- in mijn portemonnee
- op een rekening (met bankpas)
- op een spaarrekening (met rente)
- anders, namelijk
- weet ik niet

bc08a Wanneer je iets duurs voor je geld wilt kopen, welk advies vind je dan meestal het beste?

- dat van mijn ouders
- dat van mijn vrienden/vriendinnen
- dat van internet/tijdschrift
- dat is heel verschillend
- weet ik niet

bc08b Wat koop je liever: iets wat minder mooi is, maar wat je meteen kunt kopen, of iets wat mooier is, maar dat je nu nog niet kunt kopen, omdat je nog te weinig geld hebt?

- iets dat minder moois is, maar dat ik direct kan kopen
- iets dat mooier is, ook al kan ik het nu nog niet kopen
- weet ik niet

bc09 Hoe vaak komt het voor dat je iets wilt hebben.

Bij iedere regel moet je één antwoord invullen

	heel vaak	vaak	soms	zelden	nooit
omdat je er reclame voor gezien hebt	☐	☐	☐	☐	☐
omdat je klasgenoten het al hebben	☐	☐	☐	☐	☐
omdat je de eerste wilt zijn die het heeft	☐	☐	☐	☐	☐
omdat je niet wilt achterblijven bij je vrienden/vriendinnen	☐	☐	☐	☐	☐
alleen maar omdat je het zelf graag wilt hebben	☐	☐	☐	☐	☐

c01a Ik zou nu al graag meer willen weten over.

Wil je bij iedere regel het antwoord invullen dat het beste op jou van toepassing is.

	zeer eens	eens	deels eens deels oneens	oneens	zeer oneens	weet niet
sparen en spaarrekeningen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
lenen van geld	☐	☐	☐	☐	☐	☐
kopen via internet	☐	☐	☐	☐	☐	☐
kopen op afbetaling	☐	☐	☐	☐	☐	☐
kopen met credit cards	☐	☐	☐	☐	☐	☐
belastingen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
pensioenen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
verzekeringen	☐	☐	☐	☐	☐	☐
hypotheken	☐	☐	☐	☐	☐	☐
gokken met geld	☐	☐	☐	☐	☐	☐
beleggen van geld	☐	☐	☐	☐	☐	☐
financiële risico's die je kunt lopen	☐	☐	☐	☐	☐	☐

c01b01 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over sparen en spaarrekeningen?

- nog voor ik 18 ben
- als ik 18 ben
- als ik ga werken
- als ik verantwoordelijk word voor een gezin
- nooit
- weet niet, nog niet over nagedacht

c01b02 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over lenen van geld?

- nog voor ik 18 ben
- als ik 18 ben
- als ik ga werken
- als ik verantwoordelijk word voor een gezin
- nooit
- weet niet, nog niet over nagedacht

c01b03 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over kopen via internet?

- nog voor ik 18 ben
- als ik 18 ben
- als ik ga werken
- als ik verantwoordelijk word voor een gezin
- nooit
- weet niet, nog niet over nagedacht

c01b04 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over kopen op afbetaling?

- nog voor ik 18 ben
- als ik 18 ben
- als ik ga werken
- als ik verantwoordelijk word voor een gezin
- nooit
- weet niet, nog niet over nagedacht

- c01b05 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over kopen met credit cards?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b06 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over belastingen?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b07 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b08 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over verzekeringen?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b09 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over hypotheke(n)?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b10 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over gokken met geld?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht
- c01b11 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over beleggen van geld?**
- nog voor ik 18 ben
  - als ik 18 ben
  - als ik ga werken
  - als ik verantwoordelijk word voor een gezin
  - nooit
  - weet niet, nog niet over nagedacht

c01b12 Wanneer zou je wel graag meer willen weten over financiële risico's die je kunt lopen?

- nog voor ik 18 ben
- als ik 18 ben
- als ik ga werken
- als ik verantwoordelijk word voor een gezin
- nooit
- weet niet, nog niet over nagedacht

c02 Wat vind je lastig als het om geld gaat?

Je mag hier meer dan één antwoord aanklikken

- uitkomen met mijn geld
- overzicht houden van mijn geldzaken
- alles op tijd betalen
- me niet laten verleiden door de reclame
- prijsbewust zijn
- anders, namelijk
- ik vind niets lastig als het om geld gaat

c03 Hoe vaak komt het voor dat je iets koopt via internet?

Wil je bij iedere regel het antwoord invullen dat het beste op jou van toepassing is?

	heel vaak	vaak	soms	zelden	nooit
downloaden waarvoor betaald moet worden	☐	☐	☐	☐	☐
artikelen zoals mob. telefoons, I-pods etc.	☐	☐	☐	☐	☐
artikelen via sites als marktplaats.nl	☐	☐	☐	☐	☐
tickets (bijv. concerten of reizen)	☐	☐	☐	☐	☐

c04a Neem je wel eens deel aan spelletjes waarvoor geld moet worden ingezet of waarmee je geld kunt verliezen?

Wil je bij iedere regel het antwoord invullen dat het beste op jou van toepassing is?

	heel vaak	vaak	soms	zelden	nooit
kaartspelletjes	☐	☐	☐	☐	☐
spellen in een gokhal	☐	☐	☐	☐	☐
spelletjes op internet	☐	☐	☐	☐	☐
sms-spelletjes	☐	☐	☐	☐	☐
telefoonspelletjes op tv	☐	☐	☐	☐	☐
sporttoto of loterijen	☐	☐	☐	☐	☐

c04b Heb je hiermee wel eens heel wat geld verloren?

- nee, nooit
- ja, één keer
- ja, een paar keer
- ja, vaak

c04c Vind je zo'n risico aanvaardbaar?

Je mag hier meer dan één antwoord aanklikken

- ja, ik kan even goed winnen
- ja, het geeft me een kick
- ja, mijn vrienden doen het ook
- nee, maar ik kan het niet laten
- nog nooit over nagedacht

c05a Heb je wel eens schulden bij anderen, omdat je geld hebt geleend of iets nog niet hebt betaald?

Wil je bij iedere regel het antwoord invullen dat het beste op jou van toepassing is.

	nooit	zelden	soms	vaak	heel vaak
bij mijn ouder(s)	☐	☐	☐	☐	☐
bij broer(s) of zus(sen)	☐	☐	☐	☐	☐
bij vrienden/vriendinnen	☐	☐	☐	☐	☐
bij de bank (rood staan)	☐	☐	☐	☐	☐
bij cafés, uitgaans- gelegenheden	☐	☐	☐	☐	☐
bij zaken (kopen op afbetaling)	☐	☐	☐	☐	☐
bij internetbedrijven	☐	☐	☐	☐	☐
bij anderen	☐	☐	☐	☐	☐

c05c Kost het je moeite om het geleende geld terug te betalen, je schulden op tijd af te lossen?

- nee, meestal niet
- ja, regelmatig
- ja, meestal

d01 UITSPRAKEN OVER GELD

Hieronder staan een aantal uitspraken waarmee je het eens kunt zijn of juist niet. Bij iedere uitspraak kun je kiezen uit vijf antwoorden

Is helemaal waar

Is toch wel waar

Er tussen in (beetje waar, beetje niet waar)

Is niet echt waar

Is helemaal niet waar

Als je vindt dat het **waar** is, moet je een van de hokjes **links** aanklikken

Als je vindt dat het **niet waar** is, moet je een van de hokjes **rechts** aanklikken

Als je het **niet weet of niet kunt kiezen**, moet je het **middelste** hokje aanklikken

	Is helemaal waar	Is toch wel waar	Er tussen in	Is niet echt waar	Is hele- maal niet waar
1 mijn ouders laten me erg vrij waar ik mijn geld aan uitgeef	☐	☐	☐	☐	☐
2 als ik te weinig geld heb, krijg ik dat wel van mijn ouders	☐	☐	☐	☐	☐
3 ik weet altijd precies hoeveel geld ik heb	☐	☐	☐	☐	☐
4 ik heb altijd genoeg geld om te kunnen kopen wat ik wil	☐	☐	☐	☐	☐
5 met geld houd ik me helemaal nog niet bezig	☐	☐	☐	☐	☐
6 ik zou best meer over geld willen weten	☐	☐	☐	☐	☐
7 ik vind het belangrijk om te sparen	☐	☐	☐	☐	☐
8 voor mij zijn andere dingen belangrijker dan geld	☐	☐	☐	☐	☐
9 reclame op televisie vind ik leuker dan het nieuws	☐	☐	☐	☐	☐
10 ik wil vaak dingen hebben die ik op de reclame zie	☐	☐	☐	☐	☐

d02 UITSPRAKEN OVER GELD

Hieronder staan nog een aantal uitspraken waarmee je het eens kunt zijn of juist niet. Bij iedere uitspraak kun je weer kiezen uit vijf antwoorden

	Is helemaal waar	Is toch wel waar	Er tussen in	Is niet echt waar	Is hele- maal niet waar
11 ik vind het prima wanneer mijn ouders mijn kleren uitkiezen	☐	☐	☐	☐	☐
12 ik doe graag mee aan spelletjes op internet	☐	☐	☐	☐	☐
13 mijn ouders vinden dat ik te veel geld uitgeef	☐	☐	☐	☐	☐
14 om erbij te horen moet ik wel veel geld aan mooie spullen uitgeven	☐	☐	☐	☐	☐
15 ik kies vaak voor een populair merk als ik iets koop of mag uitkiezen	☐	☐	☐	☐	☐
16 ik vind een leuke baan later belangrijker dan veel geld verdienen	☐	☐	☐	☐	☐
17 ik weet genoeg over sparen en spaarrekeningen	☐	☐	☐	☐	☐
18 mijn ouders hebben mij de waarde van geld goed bijgebracht	☐	☐	☐	☐	☐
19 vaak koop ik zo maar iets zonder dat ik erover heb nagedacht	☐	☐	☐	☐	☐

d03 UITSPRAKEN OVER GELD

Hieronder staan nog een aantal uitspraken waarmee je het eens kunt zijn of juist niet. Bij iedere uitspraak kun je weer kiezen uit vijf antwoorden

	Is helemaal waar	Is toch wel waar	Er tussen in	Is niet echt waar	Is hele- maal niet waar
20 ik maak me zorgen of ik later wel genoeg verdien	☐	☐	☐	☐	☐
21 bij ons thuis wordt meestal zuinig aangedaan met geld	☐	☐	☐	☐	☐
22 ik wil best moeite moeten doen om mijn financiële kennis te vergroten	☐	☐	☐	☐	☐
23 ik ga anders met mijn geld om dan mijn ouders	☐	☐	☐	☐	☐
24 leren omgaan met geld heb ik van huis uit goed meegekregen	☐	☐	☐	☐	☐
25 mijn ouders willen graag dat ik een bijbaantje heb en zelf wat verdien	☐	☐	☐	☐	☐
26 ik ben wat geld betreft nogal een ondernemend type	☐	☐	☐	☐	☐
27 geldzaken laat ik voorlopig nog liever aan anderen over	☐	☐	☐	☐	☐
28 ik erger me vaak aan de vele reclame op internet	☐	☐	☐	☐	☐
29 ik vind het vervelend dat een televisiepro- gramma onderbroken wordt door reclame	☐	☐	☐	☐	☐

KENNISVRAGEN

Hier komen nog enkele vragen over wat je zoal weet over geld. Bij deze vragen moet je kiezen voor een van de antwoorden. Als je het antwoord niet weet, is dat niet erg. Je moet dan gewoon weet ik niet invullen.

- e01 In welk land betaal je met dollars?**
- Engeland
  - Duitsland
  - Verenigde Staten (Amerika)
  - Spanje
  - weet ik niet
- e02 Wat is waar als je je geld bij een bank op een spaarrekening zet?**
- dan moet ik de bank daarvoor betalen
  - dan krijg ik daarvoor geld van de bank (rente)
  - weet ik niet
- e03 Als je geld in je spaarpot stopt, kun je er dan meestal over een jaar meer of minder of evenveel voor kopen?**
- meer
  - evenveel
  - minder
  - weet ik niet
- e04 Gaan de prijzen voor iets dat je in de winkel kunt kopen meestal omhoog, meestal omlaag of blijven ze meestal hetzelfde?**
- prijzen gaan meestal omlaag
  - prijzen blijven meestal hetzelfde
  - prijzen gaan meestal omhoog
  - weet ik niet
- e05 Inflatie betekent dat**
- je geld meer waard wordt
  - je geld minder waard wordt
  - je geld evenveel waard blijft
  - heeft niets met de waarde van geld te maken
  - weet ik niet
- e07 Is de rente die je krijgt op een spaarrekening over het algemeen hoger of lager dan de rente die je betaalt voor een lening of zijn beide meestal gelijk?**
- rente op spaarrekening is hoger dan rente voor lening
  - rente voor lening is hoger dan rente op spaarrekening
  - rente op spaarrekening en rente voor lening zijn meestal gelijk
  - weet ik niet
- f01 Wat vind je van deze vragenlijst?**
- Heel erg gemakkelijk
  - Gemakkelijk
  - Er tussen in
  - Moeilijk
  - Heel erg moeilijk

Heel erg bedankt voor het invullen!

